PSALTIREA ÎN VERSURI A LUI ŞTEFAN DIN FĂGĂRAŞ (FOGARASI). COMENTARII FILOLOGICE

DRAGOŞ MOLDOVANU

1. Traducătorul şi data traducerii

Una dintre acţiunile culturale cele mai importante ale protestantismului transilvănean din secolul al XVII-lea a fost traducerea în româneşte a *Psaltirii* maghiare în versuri a lui Molnár Albert de Szenc (1607). Până în prezent, se cunosc trei variante ale acestei traduceri: prima, descoperită de G. Alexics în anul 1911 şi datată de N. Drăganu, pe baza filigranului, pe la 1660[1], se află în ms. reformat *1632* de la Biblioteca Filialei Cluj-Napoca a Academiei Române; cea de-a doua, „scrisă" la 1697 de către Viski János, a fost studiată sub aspect filologic de Gregoriu Silasi[2] şi se păstrează în prezent în ms. reformat *1502* de la aceeaşi bibliotecă; a treia este copia făcută de Ştefan Istvánházi la 1703, din ms. *579* (fond unitarian) al bibliotecii mai sus menţionate. În pofida constatărilor lui Silasi, care arătase că ms. *1502* reia un original realizat „în prima jumătate sau cel mult pe la mijlocul secolului XVII", Viski a trecut multă vreme – şi mai trece încă[3] – drept autorul traducerii. Este adevărat însă că „arhaismul formelor şi cuventelor", invocat ca argument de către Silasi, nu dovedea neapărat vechimea traducerii, cât timp nu fusese eliminată o altă posibilitate de interpretare, aceea a conservatorismului dialectal. Comparând ps. *88* din cele trei versiuni, Mihai Gherman conchide că

[1] G. Alexics, *Material de limbă din „Codicele de la Petrova"*, în RIAF, XIII, 1912, p. 278–291 (care îl datează pe la 1612); N. Drăganu, *Un manuscris calvino-român din veacul al XVII-lea*, în vol. *Fraţilor Alexandru şi Ion I. Lăpădatu la împlinirea vârstei de 60 de ani*, Bucureşti, 1936, p. 279–301: filigranul indică o circulaţie în Ardeal a hârtiei între anii 1640 şi 1677.

[2] Gregoriu Silasi, *Psaltirea calviniano-română versificată*, în „Transilvania", VIII, 1875, p. 141–143, 151–153, 160–163.

[3] Vezi, de pildă, N. Iorga, *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea*, I, Bucureşti, 1901, p. 436; L. Gáldi, *Esquisse d'une histoire de la versification roumaine*, Budapesta, 1964, p. 46; Mircea Scarlat, *Istoria poeziei româneşti*, I, Bucureşti, 1982, p. 83.

ALIL, t. XLVII–XLVIII, 2007–2008, Bucureşti, p. 29–66

BDD-A1259 © 2007-2008 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.75 (2026-11-01 17:13:40 UTC)

„nici una dintre ele nu reprezintă o traducere originală", ci toate sunt „copii ale traducerii originale"[4]. Această concluzie, pe care autorul o consideră „certă", este valabilă pentru ms. de la 1703 şi, în parte, pentru cel de la 1697, nu însă şi pentru ms. *1632* – după cum vom vedea în continuare.

Deosebirile dintre ms. *1632* şi ms. *1502* sunt de trei feluri. Unele se rezumă la substituţii lexicale şi la schimbări de topică, aşa încât pot fi încadrate în ecuaţia original : copie. În alte situaţii, ms. *1502* poate fi considerat o remaniere a ms. *1632*, menită să-i augmenteze calitatea poetică. Autorul ei urmăreşte îndeosebi asigurarea „rimei"; de aceea, el restructurează versurile albe, dar le reproduce pe acelea care satisfăceau această condiţie, ca în ps. *1*:

ms. *1632*	ms. *1502*
Că Dumnezeu cunoaşte calea lor	Că Dumnedzeu cunoaşte calea lor
Şi înţelege lucrul bunilor.	Şi înţelege lucrul bunilor.
.....	.....
Şi acelora va peri calea	Calea celora curund va peri
Că Domnul lucrul lor nu iubeşte.	Că Dumnedzeu pre iei nu-i va păzi.

Revizorul (care va fi fost, probabil, Viski însuşi) se dovedeşte uneori neglijent în preluarea traducerii mai vechi, lăsând să-i scape greşeli de copiere sau de adaptare, de felul celor citate mai jos din ps. *2* şi *4*:

> *Craii* cestii lumi întruna se adună (ms. *1632*) – *Carii* cestii lumi întruna s-adună (ms. *1502*); Oh, Doamne, *cuventele* mele/ Primeşte-n urechia a ta (ms. *1632*) – Oh, Doamne, *rugăciunea* a mea/ Primeşte-*le*-n urechia ta (ms. *1502*).

Sunt însă destule cazuri în care Viski reia identic psalmii din ms. *1632* (de pildă, ps. *23*) sau cu schimbări neînsemnate. Există şi o a treia situaţie, când deosebirile dintre cele două manuscrise sunt mult prea mari pentru a mai putea vorbi de un prototip românesc păstrat în copii. Astfel, în cazul ps. *88*, numitorul comun nu poate fi altul decât originalul maghiar:

ms. *1632*	ms. *1502*
Doamne, ispăsenia mea	Domnul ispăseniei mele,
Cu dzi cu noapte strig la tine.	La tine strig dziva şi noaptea.
Rugăciunea mea o ascultă	Rogu-mă cum în naintea ta
Şi caută tu nevoia mea.	Să meargă rugăciunea mea.

Este vorba, aici, de două traduceri (cum, de altfel, recunoaşte şi Mihai Gherman). Aşadar, ms. *1502* este, în parte, o copie după ms. *1632*, în parte o

[4] Mihai Gherman, *Versificaţia în psaltirile calvino-române*, în RITL, XXXI, 1982, nr. 2, p. 181–182. Ms. *1632* şi *1502* fuseseră considerate copii şi de către alţi filologi: N. Drăganu (*Histoire de la littérature roumaine de Transylvanie dès origines à la fin du XVIIIe siècle*, în vol. *La Transylvanie*, Bucureşti, 1938, p. 646), Ion Gheţie (*Studiu filologic* la FR. TOD., p. 284; *Baza dialectală a românei literare*, Bucureşti, 1975, p. 305, 359), Ion Gheţie şi Alexandru Mareş (*Originile scrisului în limba română*, Bucureşti, 1985, p. 168, 217). Vezi şi *Istoria literaturii române*, I, Bucureşti, 1964, p. 472.

BDD-A1259 © 2007-2008 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.75 (2026-11-01 17:13:40 UTC)

remaniere a sa şi în parte o nouă traducere a psalmilor lui Molnár. Pentru a fi plauzibilă, ipoteza unui prototip ar fi trebuit argumentată demonstrând nu numai dependenţa versiunii ms. *1502* de aceea din ms. *1632*, dar şi reciproca relaţiei. Altfel spus, ar fi trebuit sesizate anumite obscurităţi ale versiunii mai vechi, care să poată fi clarificate cu ajutorul celeilalte. Or, acest lucru nu s-a făcut şi nici nu se poate face.

Manuscrisul 1632 cuprinde textul *Psaltirii* încadrat de două grupaje totalizând 42 de cântece religioase (p. 1–10 „invocaţii" şi p. 360–414 „laude" cu prilejul sărbătorilor) şi este scris de aceeaşi persoană, cu ortografie maghiară. Scrisul nu este egal, trădând unele întreruperi ale procesului de transcriere a pieselor. Din compararea stilistică şi lingvistică a celor două categorii de texte, rezultă că ele aparţin, în cvasitotalitatea lor, aceluiaşi traducător. Deşi tectonica psalmilor este cu totul alta decât aceea a cântecelor, există însă o anume unitate, dată de tehnicile transpunerii: unele procedee de versificaţie (precum ingambamentul, licenţele metrice, rima compusă) şi sintactico-stilistice (chiasmul, dislocarea, tipuri particulare de zeugmă), realizate independent de original, sunt comune. Vocabularul specific (locuţiuni, derivate şi dezvoltări semantice), atestat pentru prima dată în limba română, este şi el comun. Vom da doar câteva exemple, indicând în paranteză paginile corespunzătoare: loc. adv. *cu îndegrab* 'repede' (19, 45–409), loc. adv. *cu totul tot* 'complet' (209–389), *îndereptător* 'călăuzitor' (222–387)[5], *măroşie* 'mândrie' (26–396), *preveghietor* 'străjer' (319–375), *tovărî – întovărat* 'împovărat' (143–385)[6]. Fondul general al vocabularului, ca şi trăsăturile de ordin fonetic, poartă marca graiului din zona Banat – Hunedoara.

Pentru a stabili dacă ms. *1632* este copia sau originalul traducerii, am recurs la metoda folosită mai întâi de I.-A. Candrea cu aplicaţie la *Psaltirea Hurmuzaki*, precum şi de alţi cercetători, care au admis că ştergerea şi înlocuirea unor echivalente lexicale sau sintactice şi îndeosebi imixtiunea în traducere a unor cuvinte străine reprezintă indicii ale manuscrisului autograf[7]. Dacă unele corecturi,

[5] La CORESI, L. 100: *dereptătoriu* 'învăţător', iar la CORESI, T.M. 48: *îndereptătură*.

[6] În Haţeg, adj. are o accepţie particulară : „muiere întovărată, cu foalele mari" (*Clopotiva, un sat din Haţeg*, II, Bucureşti, 1940, p. 506).

[7] Vezi I.-A. Candrea, *Introducere* la *Psaltirea scheiană comparată cu celelalte psaltiri din sec. XVI şi XVII traduse din slavoneşte*, Bucureşti, 1916, p. L-LIV, unde se argumentează faptul că ms. *Psaltirii Hurmuzaki* e autograf. Alţi filologi au încercat să infirme această concluzie, invocând caracteristici care s-ar justifica doar admiţând că este o copie (vezi, în special, Ion Gheţie, *„Psaltirea Hurmuzaki" – copie sau original?*, în SLLF, III, 1974, p. 241–259; Al. Rosetti, *Observaţii asupra textului şi limbii „Psaltirii Hurmuzaki"*, în SCL, XXXII, 1981, nr. 5, p. 523–524; Ion Gheţie şi Mirela Teodorescu, *Studiu filologic* la HURM., I, p. 13–19). Reluând chestiunea, Alexandru Mareş a arătat că aparenta contradicţie se elimină în ipoteza că este vorba de „o prelucrare" ad-hoc a unei traduceri mai

BDD-A1259 © 2007-2008 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.75 (2026-11-01 17:13:40 UTC)

constând din înlocuirea unor cuvinte din text cu sinonime plasate marginal, ar fi putut fi făcute şi de un copist (de exemplu, la p. 119: *loc secret* → (loc) *ascuns*; la p. 192: *crengile* → *loazele*), altele sunt substituţii de versuri reprezentând variante de redactare. Astfel, la p. 8, distihul „Tot lucrul în şase dzile găteşte,/ Iară a şaptea hodineşte" este înlocuit marginal prin „Că Domnul, dac-au rodit toate,/ Au ohdihnit în a şapte" (cf. şi p. 207, ps. *88*). La p. 207, cuvintele subliniate din versul „Ca *pre cine-i* ucis pre moarte" sunt înlocuite deasupra prin „*cine-i*" (substituţie motivată de lungimea versului, care depăşea iniţial cele 8 silabe obligatorii în strofă, reprezentând un impediment pentru psalmodiere). Teoretic, şi aceste modificări puteau fi făcute de către un copist. Supoziţia pare confirmată prin două exemple de anticipare a unor cuvinte, care apar în contexte asemănătoare în alte versuri (*bourdon*), corectate însă imediat, în acelaşi rând, după ce au fost puse în paranteză:

ps. *44*, p. 99
Căce-ţi (*ascundzi*) întorci ochii de mine?
Căce-ţi *ascundzi* faţa-ţi de mine?

ps. *51*, p. 114
Că să-ţi are fi dragă (*smerită inima*) ţie jirtva
Nu mi-aş milui jirtvuiala mea.
Ce nu-ţi trebuie jirtvă ardzătoare,
Numai ţi-i dragă *smerită inima*.

Dar în cântecele de la sfârşitul manuscrisului metoda de înlocuire se schimbă, dovedind că cel care a folosit-o a fost traducătorul însuşi. La p. 391, într-un vers, apare un cuvânt din originalul maghiar („Kerünk mi Urunk Jesus Christus irgalmaz

vechi (din care se copiază) confruntată cu un original slavon (din care se traduce), ambele texte fiind dispuse interliniar. Deşi situaţia s-a dovedit a fi mai complexă decât o apreciase Candrea, totuşi interpretarea sa a fost confirmată în esenţă: „Prin rezultatele la care a dus această prelucrare, spune Mareş, PH poate constitui, în ultimă analiză, o nouă traducere a psalmilor canonici" (*Filiaţia psaltirilor româneşti din secolul al XVI-lea*, în VTR, p. 259). Ocupându-se de aceeaşi chestiune, Andrei Avram admitea că HURM. este o copie, dar nu excludea posibilitatea ca ea să fie „un text românesc revizuit prin confruntarea cu textul slav", pentru că valoarea argumentelor lui Candrea „nu poate fi contestată" (*Contribuţii la interpretarea grafiei chirilice a primelor texte româneşti*, în SCL, XV, 1964, p. 588–589 şi nota 78). După părerea noastră, natura aparent paradoxală a manuscrisului acestei psaltiri se explică prin faptul că avem a face cu o revizie făcută de un preot ortodox, care a colaţionat cu versiunea slavonă „canonică" un protograf calvin tradus din ungureşte. În pofida substituţiilor operate, mai există încă în HURM. urme ale protografului, ca acest fragment din ps. *138*, 22: „Şi de sfârşit *giloşag gilăluiiu* ei [şi] vrăjmaşi fură mie", cu corespondent în ps. *139* (p. 146^{v}) de la Székely István, *Soltár*, Cracovia, 1548: „Tökkiletes *gülösiguel gülöltem* azokot: mint hoǵ ha ennekem ellensigim volnanac". Cele două maghiarisme (*gilălui* 'a urî' < *gyülölni* şi *giloşag* 'ură' < *gyülöség*), combinate într-o figură etimologică, reprezintă transferuri lexicale mecanice ale traducătorului, care nu se regăsesc în alte texte din secolul al XVI-lea şi pe care revizorul a omis să le elimine. Ipoteza noastră permite şi o datare a ms. Hurmuzaki, care nu s-a putut face încă, în mod convingător, prin alte mijloace. Aceeaşi metodă o foloseşte N.A. Ursu pentru a releva caracterul autograf al unui ms. conţinând prima piesă de teatru românească (*Contribuţii la istoria literaturii române. Studii şi note filologice*, Iaşi, 1997, p. 323).

BDD-A1259 © 2007-2008 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.75 (2026-11-01 17:13:40 UTC)

nekünk"), tăiat şi înlocuit *în continuare* cu corespondentul românesc: „Rugem tine Jesus Christus *irgalmaz* jartene noe". La p. 388, un vers dintr-un cântec este tăiat şi, sub el, în cadrul aceleiaşi strofe, este scris versul ce-l înlocuieşte:

Tote szele prenojaszke
Si la lok bun szele duke
Sin lok bun szele tokmaszke.

Modificarea s-a făcut cu intenţia evidentă de a asigura rima. O corectură în aceeaşi manieră se face la p. 392:

Pentrun om tocz am gresit
Pren gresala unuja
Kedzut-am en menia
Lu Dumnezeu.

Cele două modalităţi de a opera modificările, corelate cu absenţa unor erori de copiere necorectate (datorate neînţelegerilor sau omisiunilor de cuvinte), obişnuite însă la Viski şi la Istvánházi, ne clarifică situaţia manuscrisului: primele cântece şi întregul text al *Psaltirii* au fost trecute aici pe curat de traducător, după care el a continuat să traducă direct alte cântece, revenind totodată asupra versiunii transcrise pentru a-i aduce îmbunătăţiri de detaliu. Ultimele exemple de corecturi – pe care le considerăm edificatoare pentru acest proces – sunt din cântecul nr. 25, care nu e inclus nici în culegerea mai veche a lui Agyagfalvi şi nici în aceea a lui Viski de mai târziu. Manuscrisul 1632 reprezintă deci, după opinia noastră, autograful traducerii *Psaltirii*, reluată ulterior de Viski, care i-a adăugat o serie de cântece traduse cu mult mai înainte (pentru că figurează şi în *Fragmentul Todorescu* de pe la 1571–1575 sau în copia lui Sándor Gergely Agyagfalvi de la 1642). Rămâne de stabilit identitatea traducătorului şi de aproximat perioada în care a făcut traducerea.

În *Prefaţa* traducerii *Catechismus*-ului calvin, efectuată după o ediţie a Catehismului de la Heidelberg şi publicată la Alba Iulia în 1648, Fogarasi István afirma că începuse de mai multă vreme traducerea psalmilor, dar o întrerupsese şi spera să o reia „pentru ca să-i poată da în viitor la lumina zilei în limba valahă, *ceea ce până astăzi nu s-a făcut*"[8] [subl.n.]. Bazat probabil pe această menţiune,

[8] BRV, I, p. 163. Destinată şcolilor calvine din Lugoj şi Caransebeş, cartea a fost tradusă după o versiune bilingvă, latino-maghiară (p. 161), fapt care explică prezenţa, în textul său, a unor împrumuturi lexicale directe din limba latină. Titlul este următorul: *Catechismus, aceaia îi aceaia: Summa sau măduha a uluitei şi a credinţei creştinească, cuprinsă în întrebări şi răspunsuri scurte şi cu adevărături den Scriptura Svântă întărite. Catechismus latino, ungarico, walachicus translatus, opera ac studio Stephani Fogarasi symmistae oppidi Lugas anno 1647 die 18 Decembri* (la p. 7 a opusculului). Cartea, pe care noi am consultat-o în fotocopie, a fost editată, cu multe greşeli de transcriere şi cu un studiu filologic, de Tamás Lajos, *Fogarasi István Kátéja*, Cluj, 1942. Originalul este *Catechismus Religionis Christianae*, Alba Iulia, ediţia din 1643 (*ibidem*, p. 11–15 şi 131).

BDD-A1259 © 2007-2008 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.75 (2026-11-01 17:13:40 UTC)

N. Iorga a fost primul care a susţinut că *Psaltirea* în versuri a fost tradusă de „făgărăşeanul boier Ştefan, care-şi zicea, după datina nobililor, *Fogarasi*, şi ajunsese predicator în Lugoj şi Caransebeş, oraşe în cea mai mare parte româneşti, care-şi păstraseră cultul calvin"[9]. Iorga nu avea nici o îndoială că era român[10] şi credea că este aceeaşi persoană cu *Iştvan boierul*, „diac de latineşte şi ungureşte" al lui Constantin Movilă, şi cu *Fagaraş Iştfan*, cel care, la 1631, poseda moşia Jupâneştii în Oltenia, pe Jiu[11]. Identificarea persoanei, făcută de Iorga, ni se pare plauzibilă. Reprezentanţii vechii boierimi a Ţării Făgăraşului (*veri boerones*) foloseau în mod obişnuit titlul ca nume de familie[12]. Cunoscând bine, încă din şcoală, limba latină – considerată o condiţie preliminară a asimilării de către români a ideologiei religioase a Reformei –, unii dintre aceştia se angajau ca secretari ai domnitorilor din principate: Talaba din Scorei, Ioan din Mândra, Ştefan Boer din Recea[13]. De la acesta din urmă s-au păstrat trei documente din anii 1611 şi 1612: două în ungureşte (scrisori către Sigismund Forgach) şi unul latinesc (tratat între domnitorul Constantin Movilă şi regele Matei al Ungariei), semnate Stephan Boër şi Stephanus Boer de Rechie[14]. Interesante sunt două scrisori latineşti ale sale, din iunie 1610, către cardinalul Pallavicini, unde îi explică motivele pentru care catolicismul nu se bucură de adeziunea sa; între acestea, relele moravuri ale preoţilor, călugărilor misionari şi în special ale episcopului de Moldova Valerianus Lubieneczki[15]. După scurta domnie a lui Constantin Movilă, el se va fi întors în ţinutul natal, unde stăpânea, împreună cu familia, jumătate din moşia Recea

[9] N. Iorga, *Istoria Bisericii româneşti şi a vieţii religioase a românilor*, I, Vălenii de Munte, 1908, p. 302. De fapt, el a predicat doar la Lugoj.

[10] Idem, *Istoria literaturii religioase a românilor până la 1688*, Bucureşti, 1904, p. 144.

[11] Idem, *Istoria românilor din Ardeal şi Ungaria*, I, Bucureşti, 1915, p. 234, 240–241; idem, *Studii şi documente cu privire la istoria românilor*, XII, Bucureşti, 1906, p. 281.

[12] D. Prodan, *Boieri şi vecini în Ţara Făgăraşului*, în „Anuarul Institutului de Istorie din Cluj", VI, 1963, p. 221.

[13] A.D. Xenopol, *Istoria românilor din Dacia Traiană*[3], VI, Bucureşti, 1928, p. 190; Ioan cav. de Puşcariu, *Fragmente istorice despre boierii din Ţara Făgăraşului*, Sibiu, 1907, p. 291; Ştefan Meteş, *Trecutul Ţării Oltului*, Bucureşti, 1945, p. 67 (toţi sunt din secolul al XVII-lea).

[14] Toate sunt publicate de Eudoxiu de Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, IV_1, Bucureşti, 1882, p. 431–432 şi 460–463. Recea este un sat la sud de oraşul Făgăraş, care era reşedinţa fortificată a districtului omonim.

[15] N. Iorga, *Studii şi documente*, I–II, Bucureşti, 1901, p. 419. Ambele au fost trimise de la Iaşi sub semnătura Stephanus Boer de Rechie Transilvanus. Acuze împotriva fratelui Valerian Lubieniecki, franciscan polon, pe motive de imoralitate, i se aduceau încă din anul 1603, aşa cum rezultă dintr-o relatare a misionarului B. Quirini (în *Călători străini despre ţările române*, IV, Bucureşti, 1972, p. 49–50). Ceva mai târziu, în 1641, un alt misionar, Pietro Diodato, explica eşecul catolicismului în Moldova prin „purtarea preoţilor şi călugărilor, care duce mai degrabă la năruirea credinţei catolice, decât la înălţarea ei, fără a mai vorbi de beţie şi de alte necuviinţe" (*ibidem*, V, Bucureşti, 1973, p. 232).

BDD-A1259 © 2007-2008 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.75 (2026-11-01 17:13:40 UTC)

(dăruită de principesa Maria Christierna), precum şi muntele Pleşa cu o stână[16]. În 1647, principele Rákóczi împarte bisericile Ţării Făgăraşului în două protopopiate, unul încredinţat lui Ştefan Boer din Berivoi, altul lui Ioan din Ţichindeal, cărora li se impune condiţia „să răspândească catehismul tradus românește”[17]. După D. Prodan, acel Ştefan din Berivoi, care în 1665 va ajunge provizorul, adică administratorul general al domeniului Făgăraşului, ar fi acelaşi cu Ştefan Boer din Recea[18] – opinie greu de acceptat. Mai probabilă ar fi ipoteza că boierul de la Recea va fi îndeplinit funcţia de paroh de Lugoj şi că, în această calitate, va fi realizat traducerea catehismului, la care făcea aluzie, desigur, principele calvin[19].

Supoziţia traducătorului unic, al *Catechismus*-ului şi al *Psaltirii*, a fost admisă şi de alţi învăţaţi, fără ca vreunul din ei să încerce să-i confere o argumentare minimă: I. Lupaş[20], Ştefan Meteş[21], G. Pascu[22], Gh. Cardaş[23], G. Călinescu[24], Carlo Tagliavini[25], N.A. Ursu[26], Ion Gheţie[27], I.D. Suciu[28]. Dimpotrivă, N. Drăganu

---

[16] Cf. D. Prodan, *op. cit.*, p. 174 (confirmare a moşiei, din anul 1607, de către Sigismund Rákóczi), 233 şi 248 (înregistrare în urbariul satului Recea, din anul 1640). Aşa cum rezultă din documentul de la 1607, Ştefan era frate cu Petru, care a avut o carieră similară: la 1617, Petru Boer de Recea era secretarul „ungar” al domnului Moldovei, Alexandru Iliaş (D. Ciurea, *Diplomatica latină în ţările române. Noi contribuţii*, în „Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie «A.D. Xenopol»”, VIII, 1971, p. 11). Supusă presiunilor politice şi religioase, nobilimea românească din Ţara Făgăraşului fusese obligată să se adapteze cerinţelor, pentru a-şi păstra proprietăţile. Renunţând la propria confesiune, ea se putea integra în nobilimea maghiară. Cel dintâi care a schimbat în felul acesta condiţia socială a familiei a fost *Ioannes Boer de Rechie*, care la 1599 primise însemnele nobiliare (= confirmarea rangului) de la Andrei Báthori (*ibidem*).

[17] Ştefan Meteş, *Istoria Bisericii româneşti din Transilvania*, I, Sibiu, 1935, p. 164–165.

[18] D. Prodan, *op. cit.*, p. 263–264.

[19] Ştefan Meteş (*Istoria Bisericii...*, I, p. 151) citează un document din 1640, prin care superintendentul calvin Geleji István îi cerea lui Meletie, pretendent la Mitropolia Ardealului, să tipărească atât cântările calvine, „traduse în româneşte şi întrebuinţate de cei din Caransebeş şi din Lugoj”, cât şi catehismul „tradus deja în românește”. După Victor Ţârcovnicu, catehismul vizat de Geleji ar fi fost acela al lui Ştefan din Făgăraş (*Istoria învăţământului din Banat până în anul 1800*, Bucureşti, 1978, p. 41, nota 1), ipoteză inacceptabilă, cât timp traducătorul însuşi îşi datează opera în 1647. Referirea se făcea, desigur, la *Catehismul calvinesc*, tipărit la Prisaca în 1642, aşa cum a presupus Alexandru Mareş (*Data tipăririi Catehismului calvin: 1640 sau 1642*, în LR, XXIII, 1974, nr. 6, p. 541–542).

[20] I. Lupaş, *Studii, conferinţe şi comunicări istorice*, I, Bucureşti, 1928, p. 166–167.

[21] Ştefan Meteş, *Istoria Bisericii...*, I, p. 213, nota 1, 264.

[22] G. Pascu, *Istoria literaturii române din secolul XVII*, Iaşi, 1922, p. 84.

[23] Gh. Cardaş, *Pagini de istorie literară românească*, I, Arad, 1927, p. 90–91.

[24] G. Călinescu, *Istoria literaturii române de la origini până în prezent*, Madrid–Paris–Roma–Pelham N.Y., 1980, p. 55.

[25] Carlo Tagliavini, *Influences du Psautier huguenot de Cl. Marot et de Th. De Bèze dans la littérature roumaine ancienne*, extras din „Cahiers Sextil Puşcariu”, I_1, 1952, p. 41.

[26] N. A. Ursu, *Note şi variante* la DOSOFTEI, O. I, p. 402.

[27] Ion Gheţie, *Baza dialectală*; p. 305, 359; idem, *Studiu filologic* la FR. TOD., p. 284; idem, ***Evangheliarul de la Sibiu*** *şi textele româneşti scrise cu litere latine şi ortografie maghiară*, în LR, XXVIII, 1979, nr. 2, p. 166.

[28] Ion Dimitrie Suciu, *Literatura bănăţeană de la început până la Unire. 1582–1918*, Timişoara, 1940, p. 30.

BDD-A1259 © 2007-2008 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.75 (2026-11-01 17:13:40 UTC)

combătea ipoteza lui Iorga, motivând că, după descoperirea *Fragmentului Todorescu* şi a colecţiei lui Sándor Gergely Agyagfalvi, „în care se găsesc 20 din psalmii lui Viski, cu greu se mai poate susţine această părere"[29]. Obiecţia lui Drăganu izvora din confundarea cântecelor calvine cu psalmii; or, dacă primele se găseau şi în lucrări mai vechi, nici una dintre acestea nu cuprindea şi psalmi[30]. Pe de altă parte, ms. *1632* (studiat mai târziu de Drăganu însuşi) includea şi cântece traduse pentru prima dată. Verificarea ipotezei lui Iorga se poate face însă prin compararea originalului *Psaltirii* (din ms. *1632*) cu traducerea autografă a *Catechismus*-ului de la 1648.

Există, într-adevăr, asemănări lingvistice frapante între cele două texte, în special de ordin ortografic, fonetic şi lexical; le vom menţiona indicând în paranteză mai întâi pagina cărţii, iar după linia de pauză pe aceea a manuscrisului. Din prima categorie, semnalăm câteva particularităţi: *syrtva* 'jertfă', *syrtve* 'idem' (32–88), *reh* 'rea' (39–255; cf. *sze jeh* 'să ia' şi *greh* 'grea' 43–37) cu *-h* final parazit[31] şi îndeosebi *e-* parazit, care poate fi considerat, la rigoare, un veritabil

[29] N. Drăganu, Recenzie în DR, I, 1920–1921, p. 449.

[30] Deşi unele cântece erau inspirate de psalmi, în nici un caz nu pot fi identificate cu aceştia. Însă N. Drăganu era convins că FR. TOD. şi ms. lui Agyagfalvi erau „psaltiri" (*Două manuscripte vechi: codicele Todorescu şi codicele Marţian. Studiu şi transcriere*, Bucureşti–Leipzig–Viena, 1914, p. 2, nota 4). Mai târziu, când va face această deosebire, el va continua să susţină că în ms. lui Agyagfalvi s-ar fi găsind şi 20 de psalmi şi că ei nu vor fi lipsind nici din tipăritura din secolul al XVI-lea, păstrată fragmentar, pe care o numeşte „Cartea de cântece sau psalmi româneşti" (*Mihail Halici. Contribuţie la istoria culturală românească din secolul al XVII-lea*, în DR, IV$_1$, 1924–1926, p. 87, nota 5, vezi şi p. 90; idem, *Un manuscris calvino–român*, p. 299; idem, *Histoire*, p. 620). A se vedea însă precizările făcute de Ion Gheţie în *Studiul filologic* la FR. TOD., p. 263 şi p. 283–284 (cele 20 de piese preluate de Viski din ms. de la 1642 sunt cântece, iar nu psalmi). Confundarea cărţilor de cântece (magh. *énekeskönyv*) cu psalmii au mai făcut-o şi alţi învăţaţi, care au preluat fără control afirmaţiile filologului clujean: Iosif Popovici, *Scrieri lingvistice*, Timişoara, 1979, p. 288–289; G. Pascu, *Istoria literaturii şi limbii române din secolul al XVI-lea*, Bucureşti, 1921, p. 26, 187; Sextil Puşcariu, *Istoria literaturii române. Epoca veche*^{2}, Sibiu, 1930, p. 74; N. Cartojan, *Istoria literaturii române vechi*, Bucureşti, 1980, p. 185; A. Rosetti, *Recherches sur la phonétique du roumain au XVIe siècle*, Paris, 1926, p. 12; Ovid Densusianu, *Istoria limbii române*, II. *Secolul al XVI-lea*, Bucureşti, 1961, p. 8 („Psaltirea lui P. Tordaş" = FR. TOD.); Al. Rosetti, B. Cazacu, Liviu Onu, *Istoria limbii române literare*, I. *De la origini până la începutul secolului al XIX-lea*^{2}, Bucureşti, 1971, p. 60; Mircea Scarlat, *op. cit.*, I, p. 78. În mod curios, Ion Gheţie afirmă şi el că FR. TOD. ar conţine 5 „psalmi" (*Studiu filologic* la FR. TOD., p. 263; reluat de Gheţie–Mareş, *Originile scrisului...*, p. 214), deşi observase că este vorba de „prelucrări libere ale psalmilor" (p. 262), altfel spus, de variaţiuni creştine pe teme psalmice.

[31] Ilie Bărbulescu a presupus că acest semn grafic, prezent şi în documente chirilice din Oltenia, era un reflex al tradiţiei ortografice sârbeşti (*Fonetica alfabetului chirilic în textele române din veacul XVI şi XVII*, Bucureşti, 1904, p. 467–476; idem, *Curentele literare la români în perioada slavonismului cultural*, Bucureşti, 1928, p. 409–410). Explicaţia sa a fost acceptată de G. Ivănescu (*Problemele capitale ale vechii române literare*, Iaşi, 1947, p. 117 şi nota 1) şi de Alexandru Mareş (*Introducere* la DOC. ÎNS., p. 71). Mai puţin probabilă este ipoteza unei influenţe săseşti, formulată de

BDD-A1259 © 2007-2008 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.75 (2026-11-01 17:13:40 UTC)

„idiotism grafic"[32], ce precedă uneori iniţiala consonantică a auxiliarelor sau a pronumelor integrate grupului verbal şi care nu este nici vechea conjuncţie copulativă (< lat. *et*), nici vreun pronume tonic sau aton (cum l-am putea considera în alte contexte):

> [Dumnezeu] toate roditurile [...] ca cu o mână *ele* ţine (15; *ele* nu este „el le" deoarece „el" este scris de regulă *jel*); a Fiului lui sângele *ene* curăţeşte pre noi (17); Criştuş *enau* descumpărat pre noi de blesteama legiei (19); cum Criştuş pre vederea apostolilor *eszau* luvatu-să sus în ceriuri (20); Dumnedzeu *eva* întări pre voi (22); şi den tot binele lui *eme* face partnic (22); cu ce mod *ete* vei înderepta în naintea lui Dumnedzeu? (23); vovă *evi* s-au făcut făgădaş (28) – Ţie *enye* rugăm noi (1); În acest rău până când veţi sta/ Şi după minciuni *evicz* îmbla? (15); Hrăbor şi dulce mă veselesc,/ Că Domnul *eme* păzeşte (16); Că acest nevernic *esze* laudă/ Şi *esze* dezmiardă în pofta sa (26); Mod tu afla-vei pren care/ *Emoj* slobodzi cu samă (338); Naşterea lui *enyau* fost curăciune (373); Că tu *etyaj* giurat noă (408) etc.

În mod frecvent, acest *e-* are, în psalmi şi în cântece, o funcţie prozodică, asigurând silaba în plus necesară schemei metrice: „De dracul pentru păcat/ Frumos *enyau* dezlegat" (401). Într-o strofă cu schema [8 + 7 + 6 + 7 + 7 + 6], primul vers este „Ca să noi toţi *evom* muri", iar ultimul „*Eszau* împregiurat". Avem a face cu o licenţă poetică, fără corespondent în originalul maghiar, în speţă cu o *prósthesis*, echivalenta lui *-u* paragogic din versiunile lui Agyagfalvi şi Viski:

> Criştuş sus *eszau* sculat (392) – Criştuş *susu* s-au sculat – (magh.) Christus fel tamada.

Accidental, situaţia se inversează, în sensul că Viski recurge la *e-* prostetic acolo unde Fogarasi uza de un *-u* enclitic:

> Den Maria poroboc născuse/ Ce de Duhul sfânt *jelusze* prinse (381) – Ce de Duhul svânt *jel esze* prinse (336).

În psalmi, ca şi în cântece, măsura versurilor traduse nu corespundea întotdeauna cu diviziunile melodice, astfel încât predicatorul calvin era silit să recurgă la „figuri fonologice"[33] pentru a le face izomorfe. Obişnuinţa folosirii unui *e-* prostetic de către Fogarasi s-a manifestat şi în traducerea *Catechismus*-ului, în acele contexte sintactice pe care memoria sa le asocia cu contexte similare din versurile cântate.

N. Drăganu, cu referire la ANON. CAR. (*Mihail Halici*, p. 128). În vechea ortografie maghiară, *-h* era frecvent numai după consoanele *g* şi *t* (Király Francisc, *Din istoricul ortografiei româneşti*, Timişoara, 1986, p. 24). Alte asemănări, dar şi unele deosebiri dintre grafiile catehismului şi psaltirii din ms. *1632*, relevă Ion Gheţie, *Africatele č şi ğ în textele bănăţene scrise cu litere latine şi ortografie maghiară din secolele al XVI-lea şi al XVII-lea*, în LR, XV, 1966, nr. 1, p. 36. După părerea sa, unele discordanţe grafice se explică prin intervenţia tipografului sas Martin Major (p. 38 şi 39). În acelaşi sens pledează deformările tipic germane, precum *bren* 'pren' de la p. 26 a opusculului.

[32] Preluăm acest termen de la Henri Stahl şi Damian P. Bogdan, *Manual de paleografie slavo-română*, Bucureşti, 1936, p. 27.

[33] Heinrich F. Plett, *Ştiinţa textului şi analiza de text*, Bucureşti, 1983, p. 167.

BDD-A1259 © 2007-2008 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.75 (2026-11-01 17:13:40 UTC)

Sub aspect fonetic, este relevantă alternanța [*dz* : *z*] din *Dumnedzeu* (frecvent)/ *Dumnezeu* (rar) (12/14–14/12), constatată și în FR. TOD., cu caracter idiolectal[34]; apoi metateza în *ohdini* (10–197), alături de *odihni* (34–15, 43), reflectând o instabilitate a pronunției, confirmată și de alte variante din ms. *1632*: *ohdihnă* (4), *ohdihni/ hodini* (8)[35]; varianta *sztrieny* „străini" (33–39), rezultată din contaminarea lui *striin* (bănățean) cu *strein* (ardelenesc sudic). Din domeniul lexicului, reținem pe lângă latinisme ca *fundamentomul lumii* (prin filieră magh.) – *fundămentul pământului* (21–196), *de prima* 'întâi' (10–185), *mod* 'fel' (23–264), *summa* 'chintesență, totalitate' (7–103), arhaismul *utrinde* 'de aceea' < lat. *ultra inde* (45–19, 20; la p. 129: *otrinde*, ca la Coresi) și alte câteva elemente comune, între care *chemătură* 'chemare' (43: „chemătura den cer" – 246), *curăciune* 'curăție, puritate' (38–37), *a se destoinici* 'a se socoti' (24–258: „Acest lucru se destoinici/ Den învecie vecie"), loc. adv. *de-a fietele* 'zadarnic', scrisă *daffietele* (34: „numele lui ~ îl va pomeni" – 12, 315; cf. și *de-a fite* 315, singura formă atestată ulterior; în graiul bănățean de astăzi: *de-a fietea* sau *de-a fitea*), loc. adv. *fără stanoste* 'fără odihnă, neîncetat' (36: „Să dzicem fără stanoste: Înnălțedze-se Domnul" – 75: „Lăuda-te-oi fără stanoste"), adv. *iarășite* 'din nou' (20–295;

[34] În *Studiul filologic* la FR. TOD., Ion Gheție crede că această alternanță ar releva, acolo, două straturi lingvistice, unul nordic (*dz*), propriu zonei Banat – Hunedoara, altul sudic (*z*), greu de explicat însă prin intervenția tipografului străin, deoarece apare doar în numele divinității (p. 275 și 305). După Gheție, africata și spiranta „n-au putut coexista în aceeași regiune într-un anumit interval de timp" (*Psaltirea Hurmuzaki*, p. 244), opinie subscrisă și de alți filologi formați sub îndrumarea sa. „Evident, spune V. Guruianu, că e greu dacă nu imposibil de admis ca un vorbitor să rostească același cuvânt cu fonetism nordic [*dz*] și alteori cu fonetism sudic [= *z*]"; de aceea alternanța lor în unul și același text ar avea, singură, „o valoare probantă ridicată" pentru a dovedi că traducătorul și copistul aparțin unor zone lingvistice diferite (*Studiu filologic* la *Fiziologul*, București, 1997, p. 40). Dar asemenea „imposibilități" se înregistrează în mod frecvent în amfizonele dialectale. Atât în graiurile moldovenești, cât și în cele bănățene nordice sunt semnalate sunete intermediare, în care dominantă este fie impresia auditivă de africată, fie aceea de spirantă (vezi NALR – *Banat*, I, București, 1980, h. 71, III, București, 1998, pl. 2 și 4; NALR – *Moldova și Bucovina*, I, București, 1987, p. 254–255). Aceste sunete intermediare alternează, nu o dată, cu spirantele în același cuvânt (la sg. și la pl.), la același informator, după cum se înregistrează și alternanțe ale africatelor cu spirantele, clar percepute, în aceleași condiții (de pildă, sg. *budzâ*/ pl. *buzâ* în Moldova, pct. 493, 629). Coexistența africatei cu spiranta o constata, în anul 1931, și Emil Petrovici la aceiași informatori din Poiana Sibiului, cf. *Introducere* la *Atlasul lingvistic român*, II (coordonator: I. Mării), Cluj-Napoca, 1988, p. 68. Este „evident" că asemenea alofone, reflectând stadiul intermediar al evoluției fonetice de la africată la spirantă, se puteau reprezenta prin alternanțe grafice, în scrisul aceleiași persoane, așa cum se observă în documentele moldovenești din secolul al XVII-lea sau în rugăciunea Tatăl nostru, transcrisă în chirilică de Viski la finele ms. *1502*, p. 417 (*zilele* și *astădz*). Alternanța [*dz* : *z*] îi era familiară și lui Viski, originar din Boldogfalva (= Sântămăria Orlea), lângă Hațeg, care era o amfizonă a graiurilor muntenești și bănățene.

[35] Avem a face cu o contaminare a formelor cu și fără *h*- prostetic, dezvoltate din v. bg. *otŭduhnŏti*, unele nordice, altele sudice, care coexistă în Banat (Nicolae Mocanu, *Note asupra consoanei h în graiurile bănățene*, în vol. *Studii de dialectologie*, Timișoara, 1984, p. 181 și 187).

BDD-A1259 © 2007-2008 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.75 (2026-11-01 17:13:40 UTC)

neatestat decât mai târziu, la ANON. CAR.), *a (se) izvoli* 'a se trage, a proveni', neatestat (13: „voare de unde izvoleşte acea credinţă?" – 179: „Cum aceasta ei încă să ştie/ Carii din neamul lor izvolescu-se?"), *a nămesti* 'a întocmi, a aranja' (19: „îl nămesti în mormântul nou al său" – 304: „Mărturiile-ţi s-au nămestit aşa/ Cum să rămână până în vecie"), alternanţa variantelor prep. *prentru/ pentru* (20 ambele – 30, 36/ 3, 388), *rămăsătură* 'statornicie' – *rămăsător* 'statornic; veşnic' (38–297), *smerime* – *zmerime* 'smerenie' (38–161), substantivarea pron. nehot. fem. pl. *toatele* (25: „~ dereptăţile" – 323: „Carele au rodit cerul/ Şi ~ cu pământul"), *giutruială* 'zbucium' (20–118), *îngăduitură* 'obedienţă' (43–113), *înnoitură* 'înnoire, regenerare' (32: „înnoitura minţilor voastre" – 240: „înnoitură ca vulturelui"), *uzbăială* 'încredere' (24–20). Printre concordanţe ar putea fi citate şi cuvinte atestate anterior în *Praxiul* lui Coresi şi în COD. TOD. (*prespe* 'peste' 21–42; *prorocitură* 'prorocire' 8–251), în *Molitvenicul* lui Coresi (*dumnedzăie* – *dumnezăie* 'dumnezeire' 15–142; *înnălţie* 'înălţime, slavă' 42–142, 344, 361: „scaun de ~"; ultimul însă şi în HURM.; *mărie* 'mărire, magnificenţă' 41–243), în FR. TOD. (*unăciune* 'unire' 13–311) sau în PALIA (*descumpărăciune* 'răscumpărare, mântuire' 14–108, *înţelesătură* 'înţelegere' 38–176; *învingătură* 'biruinţă' 45–131; *rodi* 'crea' 34–221; *roditură* 'creatură' 34–247).

Cântecele din ms. *1632* au şi ele o serie de elemente lexicale identice cu cele din *Catechismus*: *alduitură* 'binecuvântare' (46: „alduitura mesei" – 3: „Alduitura ta spre noi"), *dădătură de har* 'mulţumire', calc după magh. *hálaadás* (47–401), loc. vb. *a face destul* 'a satisface', calc după magh. *eleget tenni* (12: „noi înşi să facem destul" – 379: „Pentru noi den vergură iai trupul/ În care să poţi şi să faci destul"), *venitor* 'trimis, mesager' (30: „pomeniţi moartea Domnului până când va fi venitor" – 404: „O, giudeţ sfânt venitor"), *întrâmblător* 'intermediar' (13–392; calc după magh. *közbenjáró*), *nevinovăciune* 'nevinovăţie' (22–394) şi, firesţe, cu ambele texte în discuţie: *de prima* (393), *utrinde* (374), *curăciune* (373), *înnălţie* (361) şi *nălţie* (3, 375), *prespe* (407), *rodi* (367), *unăciune* (3) etc.

La cele deja spuse, putem adăuga şi un alt argument filologic, anume asemănarea dintre versiunea unui fragment de psalm (*145*, 15–16) citat în *Catechismus*, p. 46, şi cea corespunzătoare din *Psaltire*, p. 345:

> Ochii tuturora pre tine te *caută*, Doamne, şi tu dai hrana acelora în vreme destoinică şi deşchidzi *mânurile* tale şi împli toate *roditurile*. – Doamne, ochii a toţi pre tine *caută*/ Şi în vreme le dai tu lor hrană/ Cându-ţi deşchidzi *mânurile* a tale/ Şi saturi tu toate *roditurile*.

Deşi originalele maghiare nu puteau fi identice, există totuşi câteva concordanţe în echivalare, reprezentând tot atâtea deosebiri faţă de versiunile precedente sau contemporane cunoscute: în alte psaltiri, în loc de *caută* găsim *upovăiră/upovăescu* sau *nădăjduiesc*; în loc de *mânurile* – *mâna*; în loc de *roditurile* – *viele*, *viul* sau *vieţile*. Verbul este însă acelaşi într-un text liturgic,

BDD-A1259 © 2007-2008 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.75 (2026-11-01 17:13:40 UTC)

Benedictio mensae, valaco sermone, inclus în culegerea copiată de Agyagfalvi la 1642, p. 20:

> Ochii tuturora către tine *caută*, Doamne,/ Şi tu dai acelora hran'eşte/ În vreme de nistotă şi deşchidzi mâna ta şi împle toate rugiele neamului omen'esc.

Opţiunea pentru aceeaşi echivalenţă a lui Ştefan din Făgăraş se explică aici prin influenţa versiunii uzuale în slujba calvină. Dar o dovadă peremptorie privind caracterul autograf al ms. *1632* s-ar putea aduce doar dacă s-ar descoperi, în arhivele vieneze, cele trei documente publicate în colecţia Hurmuzaki, din anii 1611 şi 1612, scrise de secretarul domnului Moldovei, Stephanus Boer de Rechie.

Comparând o strofă din primul psalm, copiată de Mihai Halici-tatăl „pe la 1640", cu strofa corespunzătoare din *Psaltirea* „lui Viski", N. Drăganu credea că ambele descind dintr-o traducere parţială mai veche[36]. Bazat pe această ipoteză, Mihai Gherman consideră că traducerea integrală s-ar fi făcut între anii 1620 (când psalmii lui Molnár s-au impus în cultul calvin din Ungaria) şi 1640[37]. De fapt, strofa este identică cu cea din ms. *1632*, mai puţin substituţia lexicală din versul al treilea („În *scaunul* de badgiocură nu şede", la Halici – „În *casă* de batgiocură nu şede", în ms. *1632*), spre deosebire de ms. lui Viski, în care se fac mai multe schimbări de cuvinte şi de topică; traducerea îi aparţinea neîndoielnic lui Fogarasi şi făcea parte, probabil, din prima serie de psalmi transpuşi de el în româneşte, de care vorbea în prefaţa citată la *Catechismus*. Începută pe la 1640, *Psaltirea* în versuri a fost probabil definitivată nu mult după anul 1648, paralel cu tipărirea *Psaltirii* în proză de la Bălgrad (1651), transpusă din ebraică. Aceasta din urmă este şi ea un fruct al propagandei calvine, cum o dovedesc ideile exprimate într-una din prefeţele sale[38]; ţinându-se seama de ritmul de tipărire a *Noului Testament* (1648), s-a presupus că şi în cazul ei ar fi fost nevoie de vreo patru ani (1648–1651) pentru această operaţie[39].

---

[36] N. Drăganu, *Mihail Halici*, p. 86–88. Vechea traducere ar fi fost făcută pe vremea episcopului Pavel Tordasi şi din ea vreo 35 de „psalmi" au trecut în FR. TOD. de pe la 1570 şi în culegerea lui Agyagfalvi de la 1642 (p. 90). Am văzut însă că supoziţia sa pleca de la confuzia între psalmi şi cântece. Afirmaţia lui Fogarasi, că el dorea să traducă pentru prima dată *Psaltirea*, îl încurcă pe Drăganu, care încearcă zadarnic să-i găsească o altă justificare: „Evident, era nevoie de o nouă traducere a tuturor psalmilor, care nu se cunoşteau decât în parte şi în copii.[...] şi care în bisericile calvineşti din secolul al XVII-lea nu se mai cântau ca în secolul al XVI-lea, ci trecuseră prin oarecare schimbări" (p. 89–90).

[37] Mihai Gherman, *op. cit.*, p. 182.

[38] Vezi Mircea Păcurariu, *325 de ani de la apariţia „Noului Testament de la Bălgrad"*, în BOR, XCI, 1973, p. 1213.

[39] Cf. Pavel Binder, *Din istoria legăturilor tipografice dintre Ţara Românească şi Transilvania*, în LR, XXIII, 1974, nr. 3, p. 247. După Eva Mârza, tipărirea efectivă a *Noului*

BDD-A1259 © 2007-2008 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.75 (2026-11-01 17:13:40 UTC)

Între *Psaltirea* lui Fogarasi şi cea de la Bălgrad există o serie de concordanţe care le izolează de celelalte psaltiri româneşti vechi; dar ele nu presupun neapărat o filiaţie, ci s-ar putea explica şi indirect, prin apelul la sursa maghiară (mai apropiată de originalul ebraic decât Vulgata sau Septuaginta)[40]:

> Ps. *5*, *12*: *Ca cu un scut* pre iel îl fereşti (ms. *1632*) – *ca cu un scut* curuna-vei pre el (PSALT. 1651) – Es *otalmazod*; ps. *7*, *13*: *Arme de moarte* prinde-v-apoi (ms. *1632*) – şi-i va găti *armele morţii* (PSALT. 1651) – *Halálos fegyvert* fog kezében; ps. *79* (= *78*), *1*: Şi l-au făcut *grămadă de piatră* (ms. *1632*) – şi pusără Ierusalimul *grămadă de pietri* (PSALT. 1651) – Es széllel nagy *kö rakásokra* hántác; ps. *129* (= *128*), *3*: Cruciş-curmeziş *spatele mele*/ *Aratu-le-au*, ruptu-le-au iei foarte (ms. *1632*) – spre *spatele mele arară* arătorii şi trasără brazdă lungă (PSALT. 1651) – *Megszántottnác* és megszaggattác szörnyen; ş.a.m.d.

Unii comentatori au făcut din acel Mihai Halici-tatăl un traducător de psalmi[41], iar mai recent i s-a atribuit şi dicţionarul român-latin anonim, pe baza unei menţiuni a fiului său dintr-un *Registrum librorum*: „vocabularium, paterna manu scriptum"[42]. Observăm, mai întâi, că lucrarea se intitulează aici

---

Testament ar fi durat doar un an, 1647 (*Din istoria tiparului românesc. Tipografia de la Alba Iulia. 1577–1702*, Sibiu, 1998, p. 40). Nu ştim pe ce se întemeiază Gheorghe I. Moisescu, Ştefan Lupşa şi Alexandru Filipaşcu când afirmă că „în 1649 *se tipări* [subl. n.] la Bălgrad, în româneşte, *Psaltirea* tradusă de Fogaraşi" (*Istoria Bisericii române*, II, Bucureşti, 1958, p. 32).

[40] Textul maghiar l-am reprodus după *Szenci Molnár Albert Költői művei* (ed. Stoll Béla), Budapesta, 1971. Aşa cum s-a spus, la originea *Psaltirii* lui Molnár se află aşa-zisa *Psaltire de la Geneva* (1562), ai cărei traducători, ajutaţi de ebraistul Vatable, respectaseră în bună măsură originalul ebraic. Concordanţa cu acesta din urmă am stabilit-o cu ajutorul traducerii din *La Bible de Jérusalem. La Sainte Bible* traduite en français sous la direction de l'École biblique de Jérusalem. Nouvelle édition entièrement revue et augmentée, Paris, 1981.

[41] Cf. Ion Dimitrie Suciu, *loc. cit.* („Fogarasi a fost influenţat de traducerea psalmilor făcută de Mihail Halici-tatăl, şi astfel ne putem explica neobicinuita asemănare între versurile" din ps. *1*); Ladislau Gáldi, *Introducere în istoria versului românesc*, Bucureşti, 1971, p. 90 („pe la 1640 Mihail Halici-tatăl încearcă să traducă *Psaltirea* în versuri"); *Dicţionarul literaturii române de la origini până la 1900*, Bucureşti, 1979, p. 442; Ion Rotaru, *Literatura română veche*, Bucureşti, 1981, p. 146, nota; *Dicţionarul scriitorilor români*, Bucureşti, 1998, p. 479. Singura traducere care i s-ar putea eventual atribui este aceea a unui verset din ps. *12*, servind ca introducere la un text care nu a mai fost scris, pentru că în ms. urmează un loc gol de o pagină şi jumătate (N. Drăganu, *Mihail Halici*, p. 86). Ea diferă întru totul de versiunea lui Fogarasi (ps. *XIII*):

Halici	Fogarasi
Până când, Doamne, vei amărî mine?	Până când mă-i uita, Doamne,
Până când faţa ascunde-ţi de mine?	Şi nu-ţi voi veni aminte?
Doară-n vecie vei giutrui mine,	Au până când tu ascunde-vii
Dosădit capul mieu?	Faţa a ta, să n-o pot prăvi?
	Cum nu ţi-i milă de mine?

Traducerea „lui Halici" pare să fie din ungureşte, cum o sugerează verbul *giutrui*< magh. *gyötörni* 'a necăji, a chinui'.

[42] Musznai László, Dani János şi Engel Károly, *Date noi privitoare la Mihail Halici*, în vol. *Studii şi cercetări de istorie literară şi folclor*, Cluj, 1964, p. 91; Francisc Király, *Mihail Halici-tatăl, „Dictionarium valachico-latinum" = Anonymus Caransebesiensis*, în SCL, XXXII, 1981, nr. 3, p. 299–301; idem, *Din*

BDD-A1259 © 2007-2008 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.75 (2026-11-01 17:13:40 UTC)

vocabularium, iar nu *dictionarium* (ca în manuscrisul anonimului), iar în al doilea rând că autorii trec sub tăcere lipsa celei mai importante probe în identificare, anume grafia (îndeosebi digrama *sh* = ş), care îl diferenţiază pe anonim de toţi cărturarii ardeleni cunoscuţi din acea vreme, inclusiv de Mihai Halici-tatăl; peste această dificultate, de care se lovise mai întâi B.P. Hasdeu[43], nu se poate trece, cel puţin deocamdată[44].

Un indiciu cronologic îl poate oferi copia din 1642 a cărţii de cântece, făcută de Gergely Sándor de Agyagfalva (fotocopie ms. *4393* de la Biblioteca „Lucian Blaga" a Universităţii din Cluj-Napoca, după originalul păstrat la Colegiul Reformat din Debreţin), în care se găsesc 10 piese incluse şi în ms. *1632* al lui Fogarasi. Vom face o succintă comparaţie a lor, utilizând abrevierile *A*, respectiv *F*, cu trimitere la pagină. Din primele 7 cântece, care precedă *Psaltirea*, unul este comun: *F* 2–3 (= „Să ne rugăm Duhului Sfânt a Domnului"/„Köngörögjünk az Istennek szent") = *A* 21–22. În *F*, cântecul are o structură poetică, fiind dispus în strofe cu versuri albe, rareori rimate, după schema [12 + 12 + 12 + 8 + 7]; în *A*, are o structură prozaică, în care strofelor le corespund paragrafe, în cadrul cărora *uneori* începutul secvenţelor este marcat printr-o iniţială majusculă. Este evident că în *A* avem a face cu o redispunere făcută de copist a textului original, care nu ţine seama de corespondenţa cu melodia, operând şi unele substituţii lexicale care afectează măsura versurilor, de pildă „Ia-ne toată necrederea a *inimiei*" (= 12 silabe) → „Ia-ne toată necrederea a *inimilor*" (= 13 silabe). Înlocuirea termenilor face să dispară opoziţiile lexicale („Şi-n cea credinţă *netare*/ Numai tu ne *întăreşti*" → „numai tu ne *întremedzi*") sau să se schimbe cu totul înţelesul frazelor („Cum den credinţa *cea slabă*/ Să trecem la Dumnedzeu" → „den credinţa *dereaptă*..."). Sunt şi greşeli evidente de copiere: „De tutindinea *să fie*/ Credinţiei unăciunea" → „De tutindinea *să-ţi* fie..."; „Alduitura ta *spre noi*/ Rămână în vecie" → „Alduitura ta *pre noi*..." (formulă religioasă greşit redată). Prin urmare, Agyagfalvi a avut în faţă textul mai vechi al lui Fogarasi, din care a preluat şi grafia *syrtva*.

---

istoricul ortografiei, p. 1 şi urm.; idem, *„Opinii recente asupra celui mai vechi dicţionar românesc"*, în LR, XXXVIII, 1989, nr. 1, p. 51–66.

[43] B.P. Hasdeu, *Anonymus Lugoshiensis*, în „Columna lui Traian", IV, 1883, p. 415.

[44] Vezi şi recenzia lui Carlo Tagliavini din „Studi Rumeni", I, 1927, p. 131. Modelul acestei grafii nu a fost identificat cu certitudine. S-a presupus că este o adaptare după germ. *sch* (cf. Carlo Tagliavini, *L'influsso ungherese sull'antica lessicographia rumena*, extras din „Revue des études hongroises", VI, 1928, nr. 1, p. 11 şi nota 1), care apare uneori ca *sh* la saşii din Transilvania (N. Drăganu, *Mihail Halici*, p. 127). O analiză amănunţită a grafiei ms. o făcuse Drăganu (*ibidem*, p. 126–145), care atribuise acest dicţionar lui Halici-fiul. Obiecţii la stabilirea paternităţii dicţionarului de către Fr. Király a formulat Gh. Chivu, în două articole: *Opinii recente asupra celui mai vechi dicţionar românesc*, în LR, XXXVI, 1987, nr. 3, p. 208–215, şi *Din nou despre Anonymus Caransebesiensis. În aşteptarea editării textului*, în LR, XXXVIII, 1989, nr. 2, p. 133–140.

BDD-A1259 © 2007-2008 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.75 (2026-11-01 17:13:40 UTC)

Restul de 9 cântece sunt la sfârşitul *Psaltirii* lui Fogarasi, începând cu *F* 360–361 (= „Den cer vin ieu acmu la voi"/ „Menyböl jövök most hozzátok") = *A* 44–46 („Den cer acmu ieu vin la voi"). La *F*, piesa debutează printr-un catren cu monorimă, după care autorul optează, probabil din motive de economie a spaţiului, pentru o dispunere în distihuri, dar cu marcarea strictă a emistihurilor prin litere majuscule. La *A*, dispoziţia textului este în întregime prozaică, în paragrafe continue. Rima, inconsecventă la *F*, este uneori eliminată cu totul la *A*, prin substituţii lexicale: „N-ai nici un loc cu căldură/ Leagăn cu mângâietură" → „n-ai tu locul cu căldură, liagăn frumos tare". Sensul este obscurizat uneori în *A* prin incongruenţe gramaticale („Ce ni-au dat Fiul său noă/ Cum pre noi *să descumpere*" → „Ce ne-a dat pre Fiul său nouă, cum pre noi *să ne descumpărăm*"). Derivatul nominal al acestui verb este deformat („Drag *descumpărătorul* mieu" → „Dulce *scumpărător* al mieu"). Alteori, copistul inversează sau chiar omite un verset din *F*: „Roditorul tuturora./ Căce ieşti siroman aşa// Căce dzaci tu pre fân uscat/ Între boi şi-ntre asin'e" (omis).

Foarte important pentru chestiunea filiaţiei textelor este cântecul care începe prin „Blaţi să fericăm noi astădzi..."/„Jer dicsirjük ez mai napon...", structurat la Fogarasi în catrene cu versuri albe polisilabice [13 + 9 + 5 + 13], iar la Agyagfalvi în versete prozaice:

F 362–364	*A* 35–40
Blacz sze ferikem noj asztedz pre Domnul nosztru	Blacz szae ferikem noy asztedz prae
Kej desztojnik cum noj szel csinsztim,	Domnul Christus, kej desztojnik
Si szel leudem	kum noy szel tsinsztim, si szel leudaem, kaw
Kau neszkut ka asztedz noe iszpeszitorul.	neszkut ka asztedz nowae deszkumperetor.

Ca şi în cazul anterior, versul al 3-lea, scurt, este la *F* integrat grafic în precedentul începând cu a doua strofă: se ajunge la terţine, în care emistihurile versului median sunt marcate prin majuscule. Într-un studiu[45], N. Drăganu a comparat 4 versete din ms. lui Agyagfalvi cu corespondentele lor din ms. *1632* şi *1502* (al lui Viski), pentru a dovedi că toate sunt copii după o traducere mai veche. El face însă greşeala de a nu lua în seamă dispoziţia strofică a cântecului în *F*, pe care-l transcrie în manieră prozaică. Or, această dispoziţie era esenţială pentru stabilirea raportului între original şi copie. În al doilea rând, el consideră erori de copiere, marcate prin *sic*, echivalenţe din *A* („En orasul lu Dawid kray *Enszae en* Bethlehem") şi din *F* („En orasul lu David kraj *Ens en* Bethlehem"), faţă de care Viski ar oferi forma justă („en orasul lu David kraj *en szwent* Bethlehem"). În realitate, lucrurile stau exact invers, pentru că *însă* în limba veche avea şi un sens adverbial explicativ, „anume, adică" (cf. DRH, B, XXI, a. 1626, p. 253: „i-amu dat

[45] N. Drăganu, *Un manuscris calvino-român*, p. 300.

BDD-A1259 © 2007-2008 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.75 (2026-11-01 17:13:40 UTC)

eu partea mea de în satu den Ulea, însă jumătate de satu şi cu rumânii câţi vor fi"), potrivit în context („însă în...", „însă-n..."); necunoscându-l, Viski a crezut că e o greşeală şi a completat partea de cuvânt care i se părea că lipseşte. Pe deplin semnificativă pentru caracterul de copie al ms. *1632* ar fi, după Drăganu, omisiunea unui verb, prezent în *A*, precum şi la Viski. Iată fragmentul din *F*: „Porânci cum toată lumea să se scriadze./ Mergeau toţi den toate laturi, den oraşele-şi,/ Den ocina sa/ Cum iei să se [*scriadze* la *A*, *scriedze* la Viski] în cartea împăratului". Pentru a ajunge la un număr de silabe apropiat de acela cerut de măsura versului, Fogarasi recurge aici la procedeul zeugmei, reţinând auxiliarul, dar omiţând verbul, care apare cu 3 versuri mai sus. Pentru copişti nu conta măsura versurilor (transpuse în proză), ci sensul, astfel încât ei au întregit verbul în mod automat. Zeugma sau subînţelegerea verbului este prezentă în vorbirea populară din dacoromâna nordică:

> Amu *ti-oi mânca*, zâce, că-s tare flămând! [...] Să duce lupu. Vine mâni. – No, oaie, zâce, *ti-oi*, că îs mort de foame (BÎRLEA, A.P. III, 61). – Şti cum îm vine *să cânt*? [...] Mai stă oleacă. Iară-i vine *să*, iară mai bea vin (*ibidem*, 143). No, d-apăi di ce n-*ai prins* tu? – Da cum-*oi*? Nu poş (*ibidem*, 304).

Avem a face, deci, cu o tehnică a limbii vorbite, pe care Eugen Coşeriu o numeşte *antitaxă*, oferind un exemplu asemănător din portugheză: „Tens viajado? – Tenho"[46].

În mod frecvent apare la *A* notarea prin digrama *ae* a vocalei „ă", mai rar a lui „e" (*szae* „să", *prae* „pre" sau „pră", *totae* „toată", *lumae* „lume", *dupae* „după" etc.), care nu lipseşte nici la Viski (*faerikem* „fericăm", *prae* „pre" sau „pră", *kaej* „că-i", *dupae* „după", *ispaeszitorul* „ispăsitorul" etc.). Ea nu se găseşte la *F*, dar este obişnuită în *Catechismus*-ul din 1648 (*prae* 30 „pre" sau „pră", *tablae* 35 „tablă", *pjatrae* 35 „piatră", *szae pott* 37 „să pot", *vieturae* 39 „vietură" etc.). Este posibil, deci, ca Fogarasi să fi uzat de această corespondenţă grafică în manuscrisele mai vechi ale cântecelor – care circulau probabil separat, fiind apoi adunate şi dispuse diferit în diverse culegeri –, cunoscute de cei doi copişti, dar la care renunţase mai târziu, când a definitivat ms. *1632*. Inspirat de ortografia latină, grafemul compus *ae* avea o anume tradiţie, fiind prezent şi în prima carte de cântece[47]; dar presiunea ortografiei maghiare era puternic resimţită în mediul cultural calvin, impunând unificarea transliteraţiei după sistemul oferit de aceasta. Alte particularităţi grafice din catehism se vor păstra însă în cântecele din ms. *1632* şi între ele *e-* prostetic cu funcţie prozodică, pentru a asigura în mod artificial o silabă în plus (anacruză), în cazul următor (*F* 363), măsura de 5 silabe:

[46] Eugen Coşeriu, *Prelegeri şi conferinţe*, Iaşi, 1994, p. 81.

[47] Ion Gheţie, *Studiu introductiv* la FR. TOD., p. 295.

BDD-A1259 © 2007-2008 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.75 (2026-11-01 17:13:40 UTC)

Astădzi ieste cea dzi mare de bucurie,
În care încă şi îngerii/ *Ese veselesc*
Ni noi încă să dămu har cestui poroboc.

Agyagfalvi nu a înţeles acel *esze*, pe care l-a înlocuit cu *assa*: „în care încă şi îngerii aşa veselesc". Schimbarea diatezei verbului este o abatere gramaticală inexplicabilă într-o traducere originală, dar definitorie pentru o copie; ea clarifică pe deplin raportul între *F* şi *A*.

Cântecul din *A* 48–49 (= „Blaţi noi toţi să veselim"/ „Jer minnyajan örüllyünk"), în versete prozaice, cuprinde o serie de greşeli de limbă care nu se constată în *F* 374–376, unde ni se oferă o traducere în versuri albe, dispuse în distihuri inegale:

A 48–49

Blaţi noi toţi *să veselim*, într-inimă *bucurând*, că au născut nouă Domn Ieşuş.// Pre care *Domn* Dumnedzeu, miluind pre noi oamenii, *tremesând* în vremea de apoi.

F 374–376

Blaţi toţi *să ne veselim*, în inimă *să ne bucurăm*
Că au născut Domn Ieşuş noă.
Care *Domnul* Tatăl sfânt, de oameni fiindu-i milă,
Îl tremease într-a şasea vreme.

După primele două strofe, textul lui Fogarasi diferă cu totul de acela al lui Agyagfalvi, ceea ce înseamnă că au plecat de la compoziţii maghiare diferite, având comun doar începutul, iar traducerile au fost independente una de cealaltă. Forma arhaică de imperativ persoana a doua pl., *blaţi* (< lat. *ambuletis*), cu sensul de „haideţi", este în contradicţie cu *noi* de la *A*, relevând faptul că interpretul versiunii copiate acolo nu îi cunoştea sensul.

O situaţie similară ne oferă *F* 394–395 (= „Pre Crişţuş răsticniră"/ „Christust megh feszittek") şi *A* 62–64 („Pre Crişţuş au răstignit"). Fogarasi traduce în versuri rimate, dispuse în terţine. Primele două versuri au măsura de [14 + 14] silabe, cu cezură mediană şi rimă interioară, corespunzând unui catren maghiar; ultimul are rol de refren. La Agyagfalvi, versetele sunt în proză, cu greşeli de limbă şi deosebiri de echivalare explicabile printr-o traducere independentă:

F 394

Tare n'e nădăjduim, În Crişţuş n'e uzbăim,
Cum cu iel noi n'e domnim Şi toţi *ene veselim*.

A 63

Avem mare nădejde că ne vom şi noi scula, domni-ne-vom cu Crişţuş, în vecie *veselind*.

Acelaşi sistem de strofe, după schema [2 x 7 + 7], cu rime şi asonanţe, are cântecul din *F* 400–401 (= „Astădzi să ne pomenim de pre moartea Domnului"/ „Emlekeszünk ez napon Urunknak"), care în *A* 67–69 este tradus în proză, în mod independent, cu destule stângăcii şi incongruenţe gramaticale:

BDD-A1259 © 2007-2008 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.75 (2026-11-01 17:13:40 UTC)

F 400

Dentre oameni nu iera Şi nime nu se afla
Cine să învingă moartea, A iadului puterea.
.....
Crişţuş întrâmblătorul, A Tatălui sfânt Fiul,
A lumiei păcatul Cu totul au spălatu-l.

A 67–68

Nime dentre toţi svinţii, unul nu se putu afla,
cum să învingă pre moarte şi chinul păcuriei.
.....
Grăitorul Domn Ieşuş, fiul Domnului den cer,
venit-au gios pre pământ, păcatele iel luând.

Alte două cântece sunt, la Fogarasi, în versuri rimate, iar la Agyagfalvi în proză: *F* 404 („Crişţuş sus *eszau* sculat"/ „Christus fel tamada") = *A* 58–59; *F* 405 („O, Ieşuş, bun ispăsitor"/ „Oh Jesus mi Idvözittönk") = *A* 69–70. Asemănări inevitabile coexistă aici cu deosebiri mai mult sau mai puţin importante, care sugerează ipoteza unor traduceri independente:

F 404

O, giudeţ sfânt venitor,
Ca Tatăl biruitor,
Fii lumii giudecător,
Bunilor şi răilor.

A 59

Oh, venitor svânt giudeţ, ce ieşti
în chipul Tatălui svânt, tu ne-i
giudeca ceastă lume, pre bunii şi
pre răii.

F 405

Pre iad, pre moart'e, pre păcat
Biruinţ-ai luat.
În mâna ta viaţa
Ieste şi toată mila.

A 79

Pre păcat, moarte, păcură ai
putere mare, viaţa şi milostea
numai în mâna ta ieste.

De remarcat faptul că toate cântecele, considerate de noi versiuni independente, se găsesc *după* p. 388 a ms. *1632*, unde am observat primul indiciu al traducerilor *noi*, efectuate de Fogarasi şi plasate în continuarea propriei sale copii.

Ultimele două cântece par a fi, măcar în parte, o remaniere în versuri albe a traducerii mai vechi din ms. lui Agyagfalvi: *F* 412–413 („Amu dziva di Pincoş"/„Pünkösd napja") = *A* 76–79 şi *F* 413–414 („În dziva de Pincoş bună"/ „Az Pünkösdnek jeles napjan") = *A* 74. Citâm câteva versete:

F 413

Ce va să fie aceasta?
Unii dziseră aşa:
Că toţi s-au îmbătat
Utrinde iei nebunesc.
Duhul sfânt, vino la noi,
Inima n'e uneşte,
Mintea n'e înlumineadză,
Credinţa ne-ntăreşte.

F 413

Înfocat graiul limbilor,
Ca sunetul vânturilor,
Pogorî gios pre capul lor
Cu îndegrab mare.

A 79

Ce va să fie aceasta,
unii iară aşa dziceau:
îmbătându-se de vin,
prentru aceaia nebunesc.
Duhul svânt, vino la noi,
de să fim într-unăciune,
mintea ne înlumineadză,
credinţa ne întăreşte.

A 74

În chip de limbi înfocate, ca
sunet de vânt repede, Pogorî
Duhul pre capul lor, pre
vederea a toţi.

BDD-A1259 © 2007-2008 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.75 (2026-11-01 17:13:40 UTC)

În rest, versiunea *A* include erori caracteristice unei copii:

F 412–413	*A* 76–78
În oraş Ierusalem/ Apostolii	În oraş Hierusalim apostolii iera
ierau strânşi// Cum Duhul sfânt	strânşi/ Cum *să aşteptăm* Duhul
să aştepte/ Acolo cu grab mare.	svânt, acolo cu grab mare.
.....	.....
Toţi *se* iei *împlură*/ De Duhul sfânt.	Toţi *s-au* iei *împlură* de Duhul svânt.
.....	.....
Acest cuvânt se vestise,	Vesti-se acest cuvânt, *mulţia*
Mulţimea se adună.	*se adunară.*
.....	.....
Şi ierau [...] *den* Capadocia,	Şi iera [...] *de* Capadocia,
den Pontuş, den Asia, [...]	*de* Pontuş, den Asia, [...]
hotarele Libiei *cari-s* lângă	hotarele Libiei *cari* lângă
Ţirena şi *den Roma pribegiţi.*	Ţirene şi *pribegi în Roma.*

F 414	*A* 74
Dzicând cântece frumoase lui/	Cântându-i cântec frumosu,
Şi *înălţând* numele lui/ Până	*înălţându-l* numele lui în
în vecie.	vecia de veac.

Este oare ms. *1632* protograful copiei din 1642 a lui Agyagfalvi? Consultarea copiei târzii a lui Viski relevă faptul că el nu a folosit manuscrisul definitivat al lui Fogarasi, ci pe acela copiat de Agyagfalvi, cu care concordă întru totul, mai puţin erorile de copiere ale predecesorului său. În fragmentele citate mai sus, găsim la Viski *să aştepte, toţi se iei împlură, den Capadocia, den Pontuş, cari-s lângă Ţirene, den Roma pribegi* (ultimul cântec lipseşte din colecţia sa). Ne putem întreba dacă acel protograf a fost sau nu tradus de Ştefan din Făgăraş. Altfel spus, dacă nu cumva predicatorul lugojan a copiat el însuşi cântece traduse de un altul. Un distih ne oferă cheia interpretării concordanţelor: „Vesti-se acest cuvânt, mulţi *esze adunară*". Ca şi într-un caz discutat anterior, Agyagfalvi nu a înţeles pe *esze* şi a schimbat puţin textul pentru a-l face inteligibil, cu preţul unei incongruenţe gramaticale: „mulţia se adunară". Am arătat că prosteza vocalică este un procedeu caracteristic al lui Fogarasi, care apare şi în *Catechismus*. Putem presupune că protograful după care atât Agyagfalvi, cât şi Viski au copiat câteva cântece îi aparţinea. Era vorba de o traducere în versuri, rimate sau albe, ale căror prozodie şi dispoziţie strofică erau în concordanţă cu melodia cântată în bisericile calvine. Copiindu-le, Agyagfalvi şi Viski au transformat strofele în versete prozaice, menţinând uneori, printr-o iniţială majusculă, segmentarea poetică a originalului. Ms. *1632* nu este însă o copie a protografului, ci o remaniere a sa, care a vizat atât cântecele, cât şi psalmii traduşi pe la 1640. Acest fapt explică în mod convingător atât deosebirea minoră dintre psalmul întâi copiat de Halici-tatăl şi cel din ms. *1632*, precum şi deosebirile dintre cântecele de aici şi cele copiate la 1642 şi la

BDD-A1259 © 2007-2008 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.75 (2026-11-01 17:13:40 UTC)

1697. Este şi motivul pentru care în cântecele comune ms. *1632* şi ms. *1502* al lui Viski János (abreviat: *V*) *şi numai aici* apare uneori, doar la acesta din urmă, prosteza vocalică:

V 336
Den Maria Vergură născu un
Poroboc Ce de Duhul svânt
iel *esze prinse*.

F 381
Den Maria poroboc născuse,/
Ce de Duhul sfânt *ielu se*
prinse.

V 339
În chip ciudat pentru noi
născu Cum de Duhul svânt iel
esze prinse.

F 381
În chip mirat pentru noi
născuse,/ În maica sa de Duhul
se prinse.

V 341
Cu unsoare se unse,
Scriptura *esze împlu*.

F 383
Cu unsoare-l unseră/ Scriptura
cum *să se împle*.

V 388
Că toţi ieram păcătoşi,
prentru cea moarte mare
pre noi *esze întări* [*A*: se întări]
şi-n timniţă ne prinse.

F 400
Că ieram toţi păcătoşi/
Şi pentru aceaia moartea/
Se făcu puternică/
Şi ne băgă-n timniţă.

Desigur, Fogarasi nu renunţase cu totul la prosteza vocalică, artificiu necesar într-o operă sincretică; de aici concordanţele cu cântecele lui Viski în situaţiile în care traducătorul găsise de cuviinţă să o păstreze şi în versiunea definitivată:

V 340
Mândria Tatălui svânt
adevăr dumnedzoaie
Crişţuş om *esze strânse*
În vremea vecerniei.

F 382
A Tatălui mândrie/
Dereaptă dumnedzeire/
Crişţuş om *esze strânse*/
În vremea vecerniei.

V 395
Sărbătoarea de Pincoş,
ucenicii într-o casă
esze strânseră iei toţi
den voia bună a lor.

F 409
În dziva Pincoşului/
Ucinicii într-o casă/
Toţi iei *esze strânsese*/
Şi ierau într-o voie.

Derivatul bizar *dumnedzoaie* de la Viski (340) este o veritabilă semnătură a autorului traducerii: el apare şi în *Catechismus*-ul de la 1648 („svatul dumnedzăoaiei sale", 15), dar va fi înlocuit de Fogarasi în versiunea finală a ms. *1632* prin sinonimul *dumnedzeire* (382), atestat deja în PALIA. La fel de semnificativă ni se pare a fi menţinerea de către Viski a locuţiunii *fără stanoste* 'neîncetat' în ps. *75* („Lăuda-te-oi fără stanoste", la fel în ms. *1632*, p. 75), prezentă şi ea în *Catechismus* (36).

BDD-A1259 © 2007-2008 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.75 (2026-11-01 17:13:40 UTC)

La capătul acestei analize, putem admite că *pe la 1640 Ştefan din Făgăraş tradusese câţiva psalmi şi cel puţin 17 cântece religioase, ce se regăsesc într-o formă primară în culegerea lui Viski János, dintre care 10 au trecut şi în ms. de la 1642 al lui Agyagfalvi. Acest material, supus unei revizii stilistice, a fost completat cu restul psalmilor şi cu alte cântece în ms. 1632, definitivat probabil în jurul anului 1650.*

Este posibil ca activitatea de traducător a lui Fogarasi, de pe la 1640, să nu se fi limitat la texte poetice. Un indiciu l-ar putea da versiunea Decalogului din ms. lui Agyagfalvi, care pentru porunca a patra oferă un echivalent lexical diferit de versiunile lui Fogarasi (din *Catechismus*) şi Viski:

Agyagfalvi	Fogarasi	Viski
... şase dzile munceşte	... în şase dzile munceşte	... în şase dzile munceşte
şi toţi lucrul *îţi oprăveşte.*	şi-*ţi fă* tot lucrul tău.	şi-*ţi fă* tot lucrul tău.

Termenul *oprăveşte* 'a face, a executa' este un sârbism rar, atestat *doar în ps. 1* al *Psaltirii* lui Fogarasi: „Aşa acest om ce *oprăveşte*/ În tot lucrul merge bine înainte". L-a luat oare Fogarasi de la Agyagfalvi sau invers? Greşeala „toţi lucrul" pentru „tot lucrul" relevă faptul că Agyagfalvi a copiat neatent de undeva. Nu este exclus ca el să fi profitat de experienţa unui înaintaş anonim, a cărui cultură lingvistică includea o componentă slavonă. Am opta pentru această soluţie dacă n-am constata, în textul Decalogului lui Agyagfalvi, un stingher *e-* prostetic („cine *aettyam* adus afară den casa slujbeiei"), care pentru noi reprezintă substitutul semnăturii lui Ştefan Fogarasi. Înlocuirea în Catehismul de la 1648 a verbului slavon prin corespondentul lui românesc, *a face*, dovedeşte că traducerea ps. *1* este anterioară redactării Catehismului.

2. Cultura lingvistică şi inventivitatea lexicală a lui Ştefan

S-a spus că zonele româneşti aflate sub influenţă protestantă (Lugoj, Caransebeş, Haţeg, Făgăraş) erau cele „în care locuia partea cea mai cultivată a poporului român sau, măcar, cea mai susceptibilă de a primi o cultură mai rafinată"[48]. Nicăieri în Europa Reforma nu a renunţat la structura tradiţională a sistemului de educaţie, care continua să se sprijine pe studiul aprofundat al limbii latine[49]. Petru Deodat, episcopul catolic din Sofia, constata în 1643 faptul că şi „muntenii care vor să înveţe latineşte merg în Transilvania"[50]. În Banat şi în sud-vestul Transilvaniei exista de multă vreme un mediu instruit, format sub egida

[48] Imre Révész, *La Réforme et les Roumains de Transylvanie*, în „Archivum Europae Centro-Orientalis", III, 1937, p. 312.

[49] Cf. Françoise Waquet, *Le latin ou l'empire d'un signe, XVIe–XXe siècle*, Paris, 1998, p. 88–89.

[50] Apud G. Pascu, *Istoria literaturii... (secolul XVII)*, p. 11.

BDD-A1259 © 2007-2008 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.75 (2026-11-01 17:13:40 UTC)

catolicismului[51], pe care Reforma nu a făcut decât să-l reorienteze în plan religios şi să-l dinamizeze, punându-l în slujba culturalizării poporului. Predicatorii erau obligaţi să oficieze toate slujbele „în limba neamului lor"[52] şi să uzeze permanent de traduceri ale Scripturii, iar nu de versiunea ei latină, mai întâi citită (*legere*), apoi comentată „pe înţeles" (*exponere*), cum o cerea Biserica catolică[53]. Din când în când ei erau chemaţi la un sinod pentru a li se verifica cunoştinţele[54]. Prin legea din iunie 1624, principele Gabriel Bethlen le acorda copiilor de români, indiferent de condiţia lor socială, dreptul de a urma cursurile şcolilor calvine, pentru a deveni secretari, învăţători sau predicatori ai religiei oficiale; fiii de nobili sau de orăşeni bogaţi puteau frecventa şi Academia înfiinţată în 1622 la Alba Iulia[55]. Funcţionând de la sfârşitul secolului al XVI-lea[56], şcolile calvine din Caransebeş, Haţeg şi Lugoj au creat în mediile româneşti o discontinuitate culturală, punând la temelia

[51] Procesul de catolicizare forţată a românilor bănăţeni şi hunedoreni începe din ultimul sfert al secolului al XIII-lea şi se radicalizează în secolele următoare (Ştefan Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, Cluj, III, 1986, p. 287, IV, 1989, p. 303–312; Ştefan Meteş, *Istoria Bisericii*, I, p. 41–45; Şerban Papacostea, *Geneza statului în Evul Mediu românesc*, Cluj-Napoca, 1988, p. 85–103; Ion Gheţie, *Începuturile scrisului în limba română. Contribuţii filologice şi lingvistice*, Bucureşti, 1974, p. 22–23). Primele semne ale Reformei apar în anul 1526, când Georg Scholcz, castelanul luteran al Hunedoarei, venit din Germania, încerca să facă prozeliţi printre români (Pavel Binder, *Începuturile Reformei din Transilvania şi românii din Hunedoara*, în LR, XX, 1971, nr. 3, p. 273–275). Preoţii catolici încep să treacă la calvinism, astfel încât, la 1584, nobilii români din Lugoj şi Caransebeş solicitau alţi preoţi, fără de care conaţionalii lor, din vreo 60 de sate, care deveniseră catolici, ar fi obligaţi „să-şi dea copiii ereticilor [= calvinilor] să-i boteze" (relatare a iezuitului G.P. Campani din Alba Iulia, în *Călători străini*, III, p. 78; cf. şi Antonio Possevino, despre aceeaşi situaţie, *ibidem*, II, p. 569). „Rădăcinile adânci" ale Reformei în Banat, Haţeg şi Făgăraş, de care vorbea N. Iorga (*Histoire des Roumains de Transylvanie et de Hongrie*, I, Bucureşti, 1940, p. 276), se explică deci prin vulnerabilitatea mai mare a catolicismului faţă de propaganda calvină, în raport cu ortodoxia tradiţională a celorlalte regiuni ardeleneşti (Ion Gheţie, *Începuturile...*, p. 26–29).

[52] Vezi hrisovul din 1643 al lui Gheorghe Rákóczi dat episcopului Ştefan Simon Pop, la Petru Maior, *Istoria Bisericei românilor*, Pesta, 1813 (apud Florea Fugariu, *Şcoala ardeleană*, ediţie critică, II, Bucureşti, 1983, p. 169).

[53] În 1627, episcopul Dosoftei de Alba Iulia îi obliga pe preoţii ortodocşi „să ştie *Psaltirea* de înţeles [= în româneşte]", altfel vor trebui să dea birşag 24 de florinţi (Ioan Lupaş, *Istoria bisericească a românilor ardeleni*, Sibiu, 1918, p. 57). *Psaltirea* fusese „cartea preferată a umanismului reformator", care îşi menţinuse importanţa la protestanţi (P. Imbart de la Tour, *Les origines de la Réforme*, III, Paris, 1914, p. 129). Fie publică, fie privată, lectura ei se făcea numai în limba poporului – ceea ce catolicii interziceau cu obstinaţie, în ambele cazuri, pe când ortodocşii nu se puteau desprinde prea uşor de tradiţia slavonismului cultural, considerat definitoriu pentru ortodoxia românească.

[54] Cf. Révész, *op. cit.*, p. 312–313; D. Prodan, *op. cit.*, p. 220–221. În programul de verificare se includeau şi întrebări vizând cunoaşterea psaltirii şi a catehismului calvin tipărite la Bălgrad (D. Prodan, *Prezentare introductivă* la *Urbariile Ţării Făgăraşului*, II, Bucureşti, 1976, p. 37–38).

[55] Ştefan Meteş, *Istoria Bisericii...*, I, p. 362; Iacob Mârza, *Coordonnées de l'enseignement roumain en Transylvanie au XVIIe siècle*, în „Revue roumaine d'histoire", XXVI, 1987, nr. 4, p. 383–384.

[56] Ştefan Pascu, *Perioada feudalismului dezvoltat*, în vol. *Din istoria Transilvaniei*[2], I, Bucureşti, 1961, p. 220.

BDD-A1259 © 2007-2008 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.75 (2026-11-01 17:13:40 UTC)

educației limba latină în locul slavonei, iar alfabetul maghiar în locul celui chirilic. Așa se explică apariția manuscriselor și a tipăriturilor cu noile caractere grafice, iar nu printr-o iluzorie capacitate de adaptare superioară a acestei grafii la fonetica graiului ardelean[57] sau prin faptul că asemenea scrieri erau destinate preoților unguri[58]. O elită intelectuală își completa studiile în Germania și gândea latinește, indiferent dacă se exprima în română sau în maghiară. Foarte importantă este o predoslovie la NT (1648), în care se spune că principele calvin Gheorghe Rákóczi „cu mult chelșug [= cheltuială] în toți anii trimité cărtulari în țări streine să învéțe cu de-adinsul cuvântul lui Dumnezău din scriptură jidovască și greciască, și venindu acasă să să vestească cu de-adinsul cuvântul lui Dumnezău". Orientarea *ad fontes* a învățământului teologic protestant implica o cunoaștere prealabilă a latinei, în care se predau cursurile. Nu este de mirare că traducerile resimțeau influența acestei limbi, indiferent de originalul la care se raportau (maghiar, elin sau ebraic). „În aceste cărți cu cântări religioase, observa L. Gáldi, din care românii și-au tradus propriile lor cântări, adeseori întâlnim imnuri din Evul Mediu cu texte latine și se

[57] Cum crede Ana Dumitran (*Activitatea tipografică bălgrădeană din secolul al XVII-lea – sursă de evaluare a influenței Reformei asupra Bisericii românești din Transilvania*, în „Studia Universitatis Babeș-Bolyai", seria Theologia graeco-catholica varadensis, XLIV, 1999, nr. 1–2, p. 163). Nu numai că ortografia maghiară era mai puțin capabilă să reflecte sistemul fonologic românesc decât chirilica, dar ea însăși nu se fixase, oferind grafeme cu valori multiple; de aceea, interpretarea lingvistică a acestor texte implică dificultăți uneori insurmontabile (Ion Gheție, *Studiu introductiv* la FR. TOD., p. 298). Fluctuațiile grafice ne-au pus și nouă probleme grele de echivalare fonetică și nu avem siguranța că le-am putut rezolva întotdeauna în mod satisfăcător.

[58] Atanasie Popa, *Originalul cântecelor din* ***Molitvenicul*** *tipărit de Coresi în 1564*, în LR, XV, 1966, p. 258. În realitate, propaganda calvină își orienta traducerile în funcție de specificul cultural al zonei de destinație: cele cu ortografie chirilică se adresau mediilor ortodoxe tradiționale, în vederea convertirii populației la Reformă, iar cele cu ortografie maghiară urmau să deservească școlile și bisericile calvine din acele regiuni în care noua religie devenise populară. Acest lucru explică și funcțiile diferite ale traducerilor: pentru uzul liturgic în cazul *Psaltirii* versificate a lui Fogarasi (N. Drăganu, *Mihail Halici...*, p. 90, nota 1) și pentru lectură în cazul *Psaltirii* în proză de la Bălgrad (Iacob Mârza, *Rostul traducerii și tipăririi* ***Psaltirii de la Bălgrad*** *în contextul secolului al XVII-lea. Importanța acestui act religios, cultural și politic, circulația cărții*, în „Revista istorică", s.n., III, 1992, nr. 5–6, p. 514–515). Plecând de la aspectul grafic, s-a văzut în aceasta din urmă un rezultat al contraofensivei ortodoxe la propaganda protestantă (Révész, *op. cit.*, p. 308, urmat și de alții), idee cu totul greșită, pentru că o asemenea acțiune nu putea fi declanșată din interiorul Transilvaniei, în condițiile unei totale subordonări a clerului ortodox față de superintendenții calvini. Lipsa unei familiarizări cu alfabetul chirilic a predicatorilor se observă la sfârșitul ms. lui Viski János, unde el dă o listă de corespondențe ale cifrelor chirilice („numerus valachicus") și transcrie cu acest alfabet două rugăciuni (p. 405–406 și 418), imitând tiparul și stâlcind formele, sub influența ortografiei maghiare ce-i era bine cunoscută: *har mară* „mare", *preuț buni*, *pestori buni*, *pinea nostră*, *păcatele nostre*, *penă vom custa*. Situații similare, observate de Ion Gheție în *Evangheliarul de la Sibiu*, se explică deci prin interferența a două sisteme ortografice în scrisul aceluiași traducător, făcând inutilă supoziția „reproducerii, cu alfabet chirilic, a unei traduceri scrise inițial cu litere latine și cu ortografie maghiară" (***Evangheliarul de la Sibiu*** *și textele românești scrise cu litere latine și ortografie maghiară*, în LR, XXVIII, 1979, nr. 2, p. 171).

BDD-A1259 © 2007-2008 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.75 (2026-11-01 17:13:40 UTC)

întâmplă că traducătorul român urmează uneori originalul latin şi nu textul cântării alăturat, în limba maghiară. Acest fapt demonstrează că preoţii români care au trecut la Reformă au avut şi ei o certă cultură latină"[59].

Această cultură şi-o putuse face boierul făgărăşean încă din şcoală, pentru că şcolile calvine păstraseră profilul umanist al celor catolice. În primele două clase, învăţământul se desfăşura în limba maternă, iar din clasa a treia, în latină – unica limbă pe care elevii erau obligaţi să o folosească la şcoală. În ultimele trei clase de gimnaziu se aprofundau succesiv morfologia, sintaxa, poetica şi retorica[60]. Judecând după calitatea lucrărilor sale, este de crezut că Fogarasi a absolvit cele şase clase ale gimnaziului. După aprecierea Mihaelei Paraschiv, scrisorile latine ale lui Stephanus Boer de Rechie „sunt adevărate bijuterii retorice", care trădează un „abil mânuitor al limbii latine şi al subtilităţilor ei expresive", un „adevărat virtuoz al stilului"[61]. În scrisoarea din 18 ianuarie 1612, textul unguresc este înţesat de latinisme, nu totdeauna adaptate morfologic. Pentru un român, această maghiară umanistă reprezenta neîndoielnic un model pe care încerca să-l aplice, cu o anume moderaţie – dat fiind decalajul cultural –, propriei sale limbi.

Psaltirea în versuri calvină include destule indicii că traducătorul ei ştia latineşte, deşi traducea dintr-o altă limbă: grafiile etimologice precum *deffejma* 15 sau *szuffletul* 88 (la fel în *Catechismus*, 37), scrierea cu *c* în cuvinte de origine latină alături de cea obişnuită cu *k* (*corona*, *capul*, *corn* 322, *cede* 'cădea' 354 ş.a.), aspectul latinesc al unor nume proprii, cum ar fi *Euphrates* 161, *Aegyptum* 185, 192 (alături de *Aegyptom* 256, din magh.), neologisme precum *aulă* 'palat' (cf. 23: „*aule* spărseşi" – magh. *város*), *cetus* 'balenă' 247 („înnoată cetusul" – magh. *cet*), *cytheră* 355 (cu grafie lat.; în magh.: *citera*), *mirac* 'miracol' 208 („Au faci tu morţilor *miracuri*?" – în magh.: „Halottaknak tészszé *tsudakát*"), indicaţia *finis* de după ps. *150*[62]. Textul Vulgatei îi revine în memorie obligându-l la împrumuturi neologice, de pildă *fundămentul pământului* 196 (în Vulgata: *fundamenta terrae*), *timoare* 13 („Acestui Domn puternic vă-nchinaţi/ Cu *timoare* şi viaţă dereaptă" – în Vulgata: „Servite Domino in *timore*"), *unicornis* 220 („Cornu mieu îl ridici sus/ Ca lu unicornis" – în Vulgata: „Et exaltabitur sicut *unicornis* cornu meum"; însă în magh.: „Szarvamat fölemeled/ Mint az Egyszarvúnac"), sau la calcuri: „tot *născutul de prima* în Aegyptum" 185 (în Vulgata: „omne *primogenitum* in terra Aegypti"). De observat că, în ultimul exemplu, calcul se sprijină pe un latinism

[59] Apud Gabriel Ţepelea, *Studii de istorie şi limbă literară*, Bucureşti, 1970, p. 19, nota. Cf. şi Tagliavini, *Influences...*, p. 43.

[60] Victor Ţârcovnicu, *op. cit.*, p. 46.

[61] Mihaela Paraschiv, *Documentele latine de cancelarie din Moldova (sec. XIV–XVIII). Studiu lingvistic şi stilistic*, Iaşi, 2004, p. 30, 392, 399.

[62] Alte exemple la Tagliavini, *Influences...*, p. 43.

BDD-A1259 © 2007-2008 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.75 (2026-11-01 17:13:40 UTC)

integrat, locuțiunea *de prima* 'întâi', atestată și în PALIA („Cartea *de prima* lu Moisi", dar și „născutul *den primă*" 124), în *Cazania* I și în *Molitvenicul* lui Coresi (*de primă* și *den primă*)[63], într-o predoslovie la NT de la 1648 (*de primă* 175[r]) sau în CAT. CALV. 58, care a reușit să pătrundă în graiul bihorean, unde o semnala POMPILIU, L. 248 („e lucru *pre-n primă*", „pere ce se coc *în primă*"). Latinismele brute se vor adapta treptat, schimbându-și forma și restrângându-și conținutul semantic; sub acest aspect, este semnificativ cazul lui *fundăment*, cu variantele populare *fudament* și *fodoment*, însemnând doar 'fundația casei'[64].

Nu întotdeauna putem fi siguri că neologismele au venit direct din latinește, iar nu indirect, din limba maghiară a epocii, care le conserva mai bine aspectul originar; spre exemplu, v. magh. *mód* circula alături de *modor* (de unde rom. *modru*)[65], iar *summa* era scris la fel ca în latină. Cel puțin uneori, când se constată o corespondență cu originalul, putem admite că împrumuturile s-au făcut prin intermediul versiunii lui Molnár. Este cazul cuvântului *sentenție* 174 („Sentența-ți den cer mare" – magh. „Menybéli sentenciád nagy"; în Vulgata: „auditum") și a câtorva exotisme precum *aspis* 'aspidă' 335 („Ca șărpele aspis pre alți" – magh. „Mint áspis kigyo"), *balsam* 337 („Ca olai balsam pre capu-mi" – magh. „Mint balsam olay fejemen"), *cherubim* 36 („Pogorî pre cherubimi șezând" – magh. „Alászálla Cherubimon ülvén"), *cedrus* 290, *myrrha* 101, *palma* 'palmier' (art.) 220, *pellican* 235 (toate la fel în magh.). Deși este o adaptare magh. a lat. *register*, cuvântul *reghiștrom* (scris: *registrom* 122) nu apare la Molnár, ci doar corespondentul său *laystrom*; este sigur că traducătorul român l-a preluat din limbajul administrativ al vremii sale. Oricum, pronunția maghiară a latinei trebuie avută în vedere atât în cazul neologismelor incontestabile (cum sunt *aşpiş*, *balşam*, *şuma*, *ţedruş*, *ţiteră*, *unicorniş*), cât și în departajarea împrumuturilor de cuvintele moștenite în română. Astfel, vb. *a deșidera*, cu participiul substantivat uneori *deșiderat(ul)* din ŞCH., considerat până nu demult moștenit, cu palatalizarea lui *s* + *i*, este mai degrabă un latinism pronunțat ungurește[66], a cărui apariție în traducere

[63] Ovid Densusianu, *Istoria limbii române*, II, p. 115.

[64] Vezi PAVELESCU, B. 106 (*fundament*, în Bihor); MUŞLEA, O. 227 (*fudament*, în Oaș); „Izvorașul", XVI, 1937, p. 277 (*fodoment*, la Goștila – Someș).

[65] Tagliavini, *Influsso...*, p. 23–24. În *Psaltirea* lui Fogarasi, rom. *mod* corespunde magh. *mód*, de exemplu la p. 338: „mod tu afla-vei" – „módot találsz".

[66] Pentru pronunția maghiară a lui *s* latinesc, cf. Király, *Din istoricul ortografiei...*, p. 29. Pentru filiera maghiară a unor neologisme de tipul *comissio* > *comişie* etc., cf. idem, *Contacte lingvistice. Adaptarea fonetică a împrumuturilor românești de origine maghiară*, Timișoara, 1990, p. 192; cf. și n. pr. *Blasius* > rom. *Blaș*, invocat de G. Ivănescu, *Istoria limbii române*, Iași, 1980, p. 503. Ne dăm seama de felul cum pronunțau ardelenii latina din citatele cu alfabet chirilic date în *Sicriiul de aur*, Sas–Sebeș, 1683: „virtuș poșt funera vivit" (48[v]), „morș non est ultima linea rerum" (50[r]), „școla cruțiș școla luțiș" (51[r]) etc.

BDD-A1259 © 2007-2008 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.75 (2026-11-01 17:13:40 UTC)

concordă întotdeauna cu utilizarea lui *desiderare* (*desiderabilis*, *desiderium*) în *Psalterium Romanum*[67].

Dacă în maghiară neologismele latine erau folosite din abundență, în română acest lucru nu era posibil. Un traducător era obligat să țină seama de incultura destinatarului (în cazul poporului de rând) sau de formația sa culturală slavonă (în cazul preoților). Singura modalitate de a transmite idei mai puțin comune, care să poată fi totuși aproximate de receptor, era creația lexicală de la baze deja cunoscute. Traducerea *Catechismus*-ului, pe care Ştefan declară că a făcut-o „cu nu puțină muncă", ne dezvăluie un veritabil apetit pentru derivate și, în același timp, existența unei tradiții active a terminologiei religioase, care nu se mai transmite mecanic, prin copiere, ci se asimilează, devine o componentă organică a gândirii în limba română. De aceea vom afla rareori la el dublete lexicale de genul celor care se întâlnesc atât de des în textele secolului al XVI-lea, cum ar fi *adevăru – adevară – adevărare – adevărătate – adeveritură* din ŞCH., create ad hoc în procesul traducerii. A aprecia seriile sinonimice din vechile traduceri, de tipul *descumpărare – descumpărătură – descumpărăciune* (PALIA), ca o manifestare a „dorinței exprese de variere a lexicului"[68], înseamnă a le atribui primilor traducători o conștiință stilistică, inexistentă însă în secolul al XVI-lea[69]. Pe de altă parte, precizia termenilor este o cerință *sine qua non* a teologiei, care exclude jocurile sinonimice, susceptibile de a produce confuzii dogmatice. În realitate, este vorba de tatonări în care conceptele își caută expresii adecvate, dar nu reușesc încă să se fixeze în ele, pentru că traducătorii continuă să gândească într-o limbă străină. De

[67] Paralelismul a fost observat de Eugen Munteanu, care îl invocă pentru a dovedi utilizarea sursei latine de către traducătorul român (*Slavon ou latin? Une réexamination du problème de la langue-source des plus anciennes traductions roumaines du Psautier*, în AUI, secț. III. Lingvistică, tom. XL, 1994, p. 65–68). Lectura uneori greșită a cuvântului („în ce chip *deșiră* cerbul" – „*desiderat* cervus") ar putea reflecta neînțelegerea de către copistul ŞCH. a semnificației sale din protograful traducerii. După Ion Gheție (*A existat un izvor latin al psaltirilor românești din secolul al XVI-lea?*, în LR, XXXI, 1982, nr. 2, p. 182–183), *a deșidera* face parte dintr-o grupă de trei cuvinte „despre a căror răspândire reală în limba veche nu avem nici o informație"; dar acest fapt nu ar fi un motiv suficient pentru a-l considera livresc, atât timp cât „aspectul lui fonetic pledează categoric împotriva unei asemenea interpretări". Obiecția își pierde valabilitatea dacă admitem că traducătorul învățase latina în școli ungurești, uzând de *pronuntiatio hungarica*. Tot astfel, lat. *timor* (acuzativ: *tĭmorem*) nu avea cum să se păstreze ca atare, deoarece *ĭ* lat. s-a deschis la *e* încă din latina populară; *timoare* este un neologism, spre deosebire de *temoare*, înregistrat ca hapax în ŞCH., care are aparența unui cuvânt moștenit, deși ar putea fi considerat și el o adaptare analogică târzie, prin apropiere de *temere*.

[68] *Istoria limbii române literare. Epoca veche (1532–1780)*, București, 1997, p. 226. Cf. și p. 188: „ilustrează dorința traducătorilor de a evita, prin variația termenilor, monotonia textelor traduse".

[69] Vezi Dragoș Moldovanu, *Dimitrie Cantemir între Orient și Occident. Studiu de stilistică comparată*, București, 1997, p. 129–131.

BDD-A1259 © 2007-2008 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.75 (2026-11-01 17:13:40 UTC)

data aceasta, corespondenţele terminologice sunt mai toate fixate, astfel încât atenţia traducătorului se poate desprinde de cuvintele străine şi se concentrează asupra sensurilor. Dar chiar şi creaţiile lexicale noi, ale interpretului, sunt aproape de regulă echivalenţe biunivoce, care presupun o prealabilă utilizare a lor în cadrul predicilor sau al discuţiilor libere. Spunem „aproape" deoarece unele dublete au motivaţii particulare, asupra cărora vom reveni.

Desigur că, în stadiul actual al cunoştinţelor noastre, o departajare a acestor creaţii în raport cu preluările nu poate fi decât aproximativă; ea are deci mai mult un caracter orientativ. În mare, concordanţele trimit spre trei categorii de texte: *Palia de la Orăştie* (1581), marcate printr-un asterisc; câteva texte coresiene, traduse în zona Banat – Hunedoara (*Catehismul*, *Cazania I*, *Molitvenicul* şi *Praxiul*), marcate printr-un dublu asterisc; un grup eterogen, alcătuit în special din *Fragmentul Todorescu* şi din câteva piese din *Codicele Todorescu*, traduse în aceeaşi zonă, marcate printr-un triplu asterisc. Prima categorie vizează corespondenţe exclusive, dar şi cuvinte atestate atât în PALIA, cât şi aiurea; a doua are în vedere corespondenţe exclusive, dar şi cuvinte existente în alte texte, cu excepţia PALIEI; a treia cuprinde cuvintele inexistente în primele două grupări. Părerea noastră este că respectivele concordanţe nu se explică atât ca reminiscenţe de lectură, cât prin circulaţia efectivă a lexicului religios în mediul protestant românesc din Banat şi din sud-vestul Transilvaniei.

Pe lângă derivatele deja citate, mai relevăm din *Catechismus* următoarele: **adevărătură* 'mărturie' (14, 44), **alesătură* 'alegere' (32), **asemănătură* 'asemănare; imagine' (36), ****ascultământ* 'ascultare; supunere' (26), *băgătură de samă* 'atenţie' (8), *biciluială* 'respect' (36: „cu mare cinste şi biciluială să viem"), *bintetluială* 'pedeapsă' (12; în *Psaltire*: *bintetuială* 267), *chiuzluitură* 'împărtăşire' (29), ***cunoscătură* 'cunoştinţă' (10), *dăruitură* 'dăruire; răsplată' (47), ***descumpărător* 'mântuitor' (9), *duplecătură* 'îndoire; dublare' (8, după magh. *duplikálás*), ***fericăciune* 'fericire' (42), ***ispitetură* 'ispitire' (20), *îndereptăciune* 'îndreptare; îndrumare' (27, 40), ***îndereptătură* 'corijare' (20), ***înmăritură* 'prosperitate' (46: „în mâna ta este înmăritura tuturora"), *a se înnoi* 'a se regenera' (40), *întăritură* 'confirmare' (46), *a jârtvălui* 'a jertfi' (16), *necertător* 'integru' (30: „în viaţă necertătoare din dzi în dzi a creşte"), *povestuitură* 'propoveduire' (26), ***purtătură*, în sintagma ~ *de grijă* 'providenţă', calc după magh. *gondviselés* (15), ***sculătură* 'resurecţie' (13), *sdrobitură* 'corupţie' (11: „oare de unde este năravul omenesc o atare mare sdrobitură?" – calc după magh. *romlottság*), *siromănie* 'sărăcie' (43), *stătătură de băsău* 'războinare', calc după magh. *boszuállás* (38), *strânsură* 'constrângere' (20), **svinţitură* 'santificare' (14, 38), *veselitură* 'consolare, mângâiere' (9: „ce veselituri ai tu în viaţa ta şi în moartea ta?"), *vietură* 'trăinicie' (39). Prin conversiune s-a format ***uluită* 'mărturisire' (8).

BDD-A1259 © 2007-2008 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.75 (2026-11-01 17:13:40 UTC)

În *Psaltire* şi în cântecele care o încadrează, evantaiul derivatelor este mai larg. Cele mai multe sunt în *-ciune* (*afundăciune* 'afundare; groapă' 207: „Mă băgaşi în afundăciune"; ****dezmierdăciune* 'mângâiere' 6, 298; ***iertăciune* 'iertare' 395; **plinăciune* 'împlinire' 290; **urâciune* 'ură' 207; ***zmericiune* 'smerenie' 377), *-ură*, *-(i)tură*, *-(ă)tură* (*aflătură* 'invenţie, minciună' 17: „Fă nemica sfatul a lor,/ Zdrobeşte aflătura a lor"; *alduitură* 'binecuvântare' 64; *buduşluitură* 'pribegie' 292; **clăditură* 'construcţie' 329; ***feritură* 'protecţie, apărare' 129; *giudecătură* 'judecată' 288; *ieşitură* 'ieşire, plecare' 310; **înţelesătură* 'tâlc' 176; **învingătură* 'biruinţă' 131 şi *vingătură* 'idem' 136; *lăutătură* 'cântare din lăută' 329; *mersură înainte* 'întâietate' 142; **mângâietură* 'desfătare' 361; **orbitură* 'orbire, rătăcire' 75; ***păgubitură* 'pierzanie' 3, 267; ****pedepsitură* 'osândă' 297; *plânsură* 'tânguire' 204; ***poticnitură* 'împiedicare' 79; ***prinsură* 'robie' 315; **răpitură* 'jefuire' 133; *răscumpărătură* 'răscumpărare' 371; ***schimbătură* 'schimbare' 273; *scornitură* 'născocire' 137; ***slobodzitură* 'îngăduinţă' 42; *sporitură* 'înmulţire' 146; *sterpitură* 'sterilitate' 276; *zăuitătură* 'uitare; desconsiderare' 240), *-ie* (**alnicie* 'viclenie' 21, 378; *buiecie* 'înfumurare' 259; **destoinicie* 'merit' 274; ***făţărie* 'ipocrizie' 9; **hrăborie* 'bărbăţie, virtute' 48; ***înţelepţie* 'înţelepciune' 391; *letnicie* 'deşertăciune' 409; **mulţie* 'mulţime' 24; ***netărie* 'slăbiciune' 108; ***omenie* 'fire omenească' 373; **răie* 'răutate' 27; ****scumpie* 'zgârcenie' 80; ***slăbie* 'slăbiciune' 156; ***soţie* 'tovărăşie, societate' 53: „Soţia răilor/ Şi adunarea lor/ Foarte tare ieu urăsc"; *vergurie* 'virginitate' 362). În mare, profilul de frecvenţe ale derivatelor este acelaşi ca în *Catechismus*, reprezentând o orientare preferenţială a mediului intelectual din zona respectivă. Infinitivele lungi aveau încă o pronunţată valoare verbală, astfel încât abstractele substantivale se creau de obicei prin sufixare, mai rar prin conversiune.

Apar însă şi tipuri derivative noi: în *-eală* (****bintătuială* 'pedepsire' 267; *buşluială* 'amărăciune' 18; *jârtvuială* 'jertfire' 258; *micşuială* 'micşorare, umilinţă' 295; **milcuială* 'rugă; jelanie' 16; *mângâială* 'domolire' 379; *mântuială* 'mântuire' 389; *orândeală* 'orânduială' 211; *tristeală* 'tristeţe' 276; *uşureală* 'uşurare' 216), *-tor* (***adevărător* 'martor' 382; *căşunător* 'înverşunat' 115; ***dosăditor* 'bârfitor' 19; *fugător* 'mişcător, mobil' 387; ****gribitor* 'zelos' 344; ***împăcător* 'pacificator' 392; ****îngăduitor* 'indulgent' 380; *înlinător* 'îmblânzitor' 2; *lepădător* 'cel care părăseşte (pe cineva)' 375; *milcuitor* 'rugător; jeluitor' 404; ***mângâietor* 'domolitor' 404; *nepringător* 'necuprins, nelimitat' (de la *pring* 'prind', cf. 6: „să mă pringă") 344: „Foarte-i de lăudat şi mare Dumnedzeu/ Şi nepringător în fericăciune"; *omestitor* 'mistuitor' 36; **oştitor* 'oştean' 50; *părtăluitor* 'părtinitor' 344; ***plecător* 'supus' 241; *răgător* 'care rage' 6: „leu răgător"; *răscumpărător* 1, 386; ***roditor* 'creator' 365;

BDD-A1259 © 2007-2008 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.75 (2026-11-01 17:13:40 UTC)

****slobodzitor* 'mântuitor' 183; *ţinător* 'ocrotitor' 28, 380; ****urâtor* 'vrăjmaş' 256; ****veselitor* 'îmbucurător' 1, 371, 409; *zăbăvitor* 'zăbavnic' 90; *zbicitor* 'flagelator' 222), *-os* (*câştigos* 'grijuliu' 137; *lenos* 'lenevos' 166; *nevedenios* 'invidios' 318: „cari-s nevedenioşi pre Sion"; *niştotos* 'nevoiaş' 74), *-eţe* (**bunețe* 'bunătate' 64), *-ime* (***greime* 'greutate, povară' 86; *întregime* 'sănătate' 81: „în trupul mieu întregime, Doamne, nu e"; **lucime* 'strălucire' 310; ***răime* 'răutate' 115; **tărime* 'tărie' 395; *tinerime* 'tineret' 286), *-iţă* (**rămăşiţă* 'urmaş' 102), *-eşte* (*vernicește* 'cu credință' 53), *-eţe* (**bunețe* 'faptă bună' 64). Se adaugă abstractele verbale, create prin sufixare simplă sau prin parasinteză de la adjective şi substantive: *a cucernici* 'a linguşi' (141); *a se curteni* 'a se ploconi' (29); **a hăsnui* 'a folosi' (396); *a îngrozăvi* 'a înspăimânta' 152; *a înlina* 'a alina' (234, 348); **a înlumina* (2, 40, 285, cf. lat. *illuminare*); **a se înmări* 'a creşte, a spori' (52); *a înlungi* 'a îndelunga' (42: „să-i înlungeşti viaţa"); *a lăuta* 'a cânta din lăută' (329); *a limbuți* 'a calomnia' (91); *a niştoti* 'a duce lipsă' (24); *a noi* 'a regenera' (18: „noieşte-mi viaţa"); *a pildi* 'a prevedea, a anticipa' (402: „În legea cea veche Ionaş prorocul/ Pildit-au iel a lu Crişţuş den moarte sculatul"); *a* (*se*) *ponovi* 'a năpădi', de la *povoń* 'puhoi' prin metateză (313: „apa de povoń ponovi pre noi"; 207: „Sufletul mieu cu rea boală/ S-au ponovit şi împlut tare"); *a prenoi* 'a reînnoi' (388, 393); **a se puternici* 'a deveni puternic' (205); *a* (*se*) *vândzători* 'a (se) vinde, a trăda pentru bani' (383, 386). Prefixarea răspunde unei necesități de întărire a semnificației verbale: *a încelui* 'a înşela' (391, de la *a celui* 'idem'). Accidental, unele verbe se formează prin schimbare de sufix: *a se nădăşlui* 'a-şi pune speranța, a se încrede' (35, 45), de la obişnuitul *nădăjdui*.

Nu lipsesc cu totul abstractele substantivale, create prin conversiune de la forme verbale (participii şi, mai rar, infinitive), adjective, pronume sau adverbe, cu ajutorul unor morfeme specifice (articole sau prepoziții): ****ascunsurile* 'tainele'(51); **biruita* 'puterea, stăpânirea' (242: „Mare biruita lui o înnălțați"); ***crederea* 'încrederea' (218); **gemutul* (19, 82); *latul* 'întinderea' (368: „latul pământului"); *lăcuita* 'domiciliul' (54); **născutul* 'naşterea' (377); *necrederea* 'necredința' (2); **strigatul* 'strigarea' (173); ***suflatul* 'suflarea' (37); ***suspinarea* (383); *suspinatul* (33); ***sinea* 'propria persoană' (380: „Iel cu sinea pre jirtvă/ S-are da pre cruce"); *pretutindinile* (12: „pretutindinile îți dăruiesc"; în versiune modernă: „marginile pământului"); ***pururile* 'cele veşnice' (144); „Şi fulgerul a lui/ *Cu frumos* luceşte" (228); „Pogorî gios pre capul lor/ *Cu îndegrab* mare" (413); „aş zbura *în departe*" (332); „Carii *cu orbiu* [= orbeşte], cu mulție mare/ Fac pustineale pre uricul tău" (168)[70]. Procedeul analitic al substantivării

[70] După Daniele Pantaleoni, cuvântul ar fi un calc după magh. *vakmeröképpen* 'în mod temerar' – corespondentul său în *Psaltirea* lui Molnár –, compus din *vak* 'orb' şi *merő* 'absolut'

BDD-A1259 © 2007-2008 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.75 (2026-11-01 17:13:40 UTC)

adjectivelor şi adverbelor îl regăsim în *Catechismus*: „putea-vei *cu plin* aceste toate ţine?" (11) sau „să fie *cu odată* Dumnedzeu derept" (12). Prin transpoziţie funcţională iau naştere câteva abstracte adjectivale (*hrăborit* 'întărit, îmbărbătat' 274: „hrăborită inima lui"; *necredzut* 'necredincios' 28; *neîndoit* 'statornic' 34: „tu ieşti neîndoit feritor") sau adverbiale („au îmblu *scol*, au ieu gios dzac" 331). Curios este adverbul diminutivat *curundzel* 'acuşica' (79: „curundzel ca fumul trece-vor"), dar şi aici modelul este românesc, diminutivarea adverbelor fiind un procedeu frecvent folosit în limba populară[71]. Acelaşi derivat îl găsim în ps. *1* la Viski („Carele de vânt *curundzel* se răsfiră"), nu însă şi în ms. *1632*, unde este înlocuit printr-un sinonim („Carele de vânt *acmuş* s-or apuca"); este un indiciu că Viski a utilizat versiunea mai veche a lui Fogarasi, căreia traducătorul i-a adus ulterior unele modificări de detaliu.

Abstracte substantivale sunt şi în limba traducerilor din secolul al XVI-lea, dar acolo nu se justifică printr-o intenţie creatoare, ci rezultă fie dintr-o neînţelegere a originalului, fie dintr-o transpunere mecanică a sa; Densusianu le includea în categoria „derivaţiei improprii"[72]. Nenumăratele adverbe, participii şi infinitive substantivate reflectă practic confuzia claselor morfologice, iar nu conştiinţa valorii unui procedeu insolit. Şi acolo se constată derivate, dar, în majoritatea lor, ele au fost preluate din limba populară, nu s-au născut în procesul traducerii. Operaţiunea de separare este însă indispensabilă pentru a aprecia caracterul literar sau popular al unui text. Densusianu nu a făcut-o şi, din acest motiv, inventarul său dă impresia de mare bogăţie în domeniul formării cuvintelor[73]. Se observă însă că derivarea conduce rareori la cuvinte abstracte (fără corespondent în planul realiilor tangibile), iar când s-ar presupune că o face, se ajunge la sensuri incompatibile cu contextul. Ca să citäm la întâmplare, derivatul *scurteţe* al lui Coresi pare să desemneze o calitate, dar reintrodus în context îşi pierde relevanţa semantică: „rogu-te auzi-ne noi întru scurteţele blândeţelor tale"

(*Interferenţe lingvistice româno-maghiare în secolul al XVII-lea*, în vol. *Studia in honorem magistri Vasile Frăţilă*, Timişoara, 2005, p. 436). În realitate, este o simplă echivalenţă, deoarece în româna veche adj. *orb*, uneori cu funcţie adverbială, avea o întrebuinţare similară, de exemplu la Miron Costin: „Iară ieste altul, de neamul său leah, Iane Zamovskii, care *orb năvăleşte*, zicând că nu sînt moldovenii, nici muntenii din râmléni" (*Opere*, ed. P.P. Panaitescu, Bucureşti, 1958, p. 243). Folosirea sufixului se face, şi ea, nu după vreun model unguresc, ci prin încadrare în sistemul derivatelor în *-iu* indicând asemănarea (G. Pascu, *Sufixele româneşti*, Bucureşti, 1916, p. 220–221): *orbiu* = ca orbul, ca şi *pământiu* = ca pământul.

[71] Claudia Tudose, *Derivarea cu sufixe în româna populară*, Bucureşti, 1978, p. 117.

[72] Ovid Densusianu, *Istoria limbii române*, II, p. 187 şi urm.

[73] O primă încercare de delimitare, discutabilă însă în unele cazuri concrete, se face în tratatul de *Istorie a limbii române literare. Epoca veche*, p. 175 şi urm. Pentru dificultatea găsirii unor criterii general valabile, cu aplicaţie la elementele maghiare ale PALIEI, vezi Ion Gheţie şi Al. Mareş, *Graiurile dacoromâne în secolul al XVI-lea*, Bucureşti, 1974, p. 58–59.

BDD-A1259 © 2007-2008 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.75 (2026-11-01 17:13:40 UTC)

(în realitate, fraza ar fi trebuit să sune „te rog să ne asculți, pe scurt, cu bunăvoința ta")[74]. Un asemenea derivat nu poate fi desprins de contextul în care apare şi utilizat în alte contexte: el rămâne în mod definitiv prizonierul originalului din care provine şi pe care nu reuşeşte să-l substituie. De altfel, „sensul" acestor derivate nu a putut fi reconstituit decât apelând la originale, pentru a se evita capcana atribuirii de înțelesuri dintr-o epocă mai nouă. Aşadar, fructificarea sistemului derivativ românesc era în bună măsură iluzorie în vechile traduceri, cât timp se creau forme lipsite de conținut sau în incompatibilitate cu acesta.

Desigur, nu putem generaliza şi va trebui să admitem că o serie de derivate au fost bine construite şi, datorită acestui fapt, au putut fi introduse în circulație. Ele se regăsesc, în parte, la Fogarasi, de pildă perechea sinonimică ***meserernic* şi ***milostivnic* 'milostiv' (ambele la p. 240), **ispăsenie* (114) şi altele. Dar această tradiție rămâne firavă şi irelevantă pentru caracterul literar al textelor respective. Abia în secolul al XVII-lea apare o nouă formulă intelectuală a omului de litere, în care cultura se îmbină cu imaginația. Traducătorii îşi afirmă personalitatea, reducând considerabil ponderea neologismelor şi calcurilor de expresie[75] în favoarea derivatelor şi a conversiunilor realizate în mod conştient. Pe baza acestei formule se construieşte primul „stil" al limbii literare, *stilul eclesiastic*, adică un stil cult, distanțat în mod conştient de norma populară din care s-a dezvoltat[76] şi de care se distinge, în plan lexical, printr-un grad superior de abstracție. După opinia lui I. Coteanu (subscrisă şi de alți filologi), un asemenea stil nu ar fi existat, fiind lipsit de un sector distinct în câmpul cunoaşterii umane: Biblia ar fi, de fapt, „literatură", iar predica, un soi de „ştiință"[77]. Este însă o greşeală să extrapolăm perspectiva

[74] Ovid Densusianu, *Istoria limbii române*, II, p. 206.

[75] O serie de astfel de calcuri prezintă Daniele Pantaleoni (*art. cit.*, p. 432–437), care le excerptează din *Psaltirea* lui Fogarasi; în unele cazuri, însă, avem a face cu concordanțe cu latina şi cu româna veche în ansamblul ei, pe care autoarea nu le sesizează.

[76] Paula Diaconescu, *Unitatea limbii române şi stratificarea ei stilistică. Sincronie şi diacronie în cercetarea stilurilor pentru* ***TILR***, în SCL, XIX, 1978, nr. 4, p. 431–432. Existența unui „stil funcțional bisericesc" a fost admisă şi de Eugen Negrici (*Istoria limbii române literare*, Craiova, 1979, p. 14), care apreciază că, până în secolul al XVIII-lea, el „covârşeşte toate celelalte stiluri". Ştefan Munteanu şi Vasile D. Țâra delimitează succint „varianta stilistică a textelor religioase" (*Istoria limbii române literare*[2], Bucureşti, 1983, p. 120). După Niculina Iacob, vechiul „stil religios" este un ansamblu implicând şapte varietăți sau „limbaje": biblic, liturgic, oratoric, tehnic, teologic, dramatic şi didactic (*Limbajul biblic românesc, 1640–1800*, I, Suceava, 2001, p. 21).

[77] I. Coteanu, *Româna literară şi problemele ei principale*, Bucureşti, 1961, p. 55–56. Într-o altă lucrare, el încadra predica în „limbajul teologico-filozofic" (*Structura şi evoluția limbii române de la origini până la 1860*, Bucureşti, 1981, p. 140). Acelaşi punct de vedere la Ion Gheție, *Istoria limbii române literare. Privire sintetică*, Bucureşti, 1978, p. 97 („Varietatea aceasta compozițională [a Bibliei] împiedică evident constituirea unui limbaj comun care să grupeze un număr necesar de particularități lingvistice şi stilistice"); la Gh. Chivu, *Limba română de la primele texte până la sfârşitul secolului al XVIII-lea*, Bucureşti, 2000, p. 25 şi 35 (până pe la 1700, scrierile profane şi cele bisericeşti aveau o „structură stilistico-lingvistică unitară", proprie stilului beletristic); în *Istoria limbii române literare*, p. 242 (capitol redactat de Gh. Chivu).

BDD-A1259 © 2007-2008 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.75 (2026-11-01 17:13:40 UTC)

modernă asupra Bibliei, creată de iluminişti, la o epocă mai veche, în care povestirea biblică nu era privită ca „literatură", ci ca „o încarnare a dogmei, inseparabil topită într-însa"[78] şi în care fiecare frază implica un dublu sens, literal şi ezoteric. De aici şi metoda interpretativă, urmărind descifrarea înţelesului ascuns sub aparenţa naraţiunii, precum şi interdicţia de a modifica forma, pătrunsă de Duhul sfânt, prin traduceri libere. Nu putem ignora nici terminologia specializată a cultului şi, pe de altă parte, faptul că domeniul religiei era cu mult mai vast decât astăzi. El includea ansamblul de calităţi, stări psihice şi manifestări ale omului în multipla sa dependenţă faţă de divinitate[79]. Limita între gândirea sau atitudinea religioasă, pe de o parte, şi componenta general-umană, pe de alta, nu este uşor de trasat. Ca şi în cazul altor stiluri, există aici o zonă de tranziţie, spre beletristică şi spre ştiinţă, caracterizată prin opoziţii stilistice graduale sau neutralizabile. Ea permite interferenţa genurilor şi, implicit, a sacrului cu profanul – ca în cazul psaltirilor versificate. Dar cuvintele forjate de traducători desemnează nu o dată concepte care nu ţin nici de literatură şi nici de ştiinţă. Iar aceste cuvinte se constituie într-un ansamblu coerent, care se perpetuează, cu unele fluctuaţii, de la o carte la alta.

La Ştefan din Făgăraş se simte o uşoară ezitare între derivatele simple şi cele parasintetice (*nălţie – înălţie*, *vingătură – învingătură*), explicabilă printr-un stadiu de tranziţie al limbii literare, în care formele verbale neprefixate ocupau încă o poziţie dominantă în raport cu cele prefixate[80]. Aceeaşi ezitare în alegerea tehnicilor de transpoziţie funcţională, pentru a denumi rezultatul sau „faptul" acţiunii – cum se exprimă lexicografii (*suspinarea* şi *suspinatul*). Perechea *a descumpăra – a răscumpăra*, cu derivatele sale, reflectă o dublă tradiţie a versiunilor calvino-române din zone apropiate geografic: primul termen (sau derivat) este folosit în mod exclusiv în HURM., FR. TOD., PALIA, CORESI, T.M.; al doilea la CORESI, L. Ambele alternează nu numai în Psaltirea lui Fogarasi, dar şi în Catehismele calvine, de la 1642 (citat de Varlaam, în *Răspunsul* său[81], p. 193: *descu[m]părătoriul mieu carele m-au răscumpărat* şi p. 214: *descumpărarea lui Hristos*) şi de la 1656 (CAT. CALV., p. 38: *a descumpăra* şi p. 36: *răscumpărătură*), precum şi în *Psaltirea* de la 1651 (*a descumpăra*, p. 293–294; *a răscumpăra*,

[78] Erich Auerbach, *Mimesis. Reprezentarea realităţii în literatura occidentală*, Bucureşti, 1967, p. 15. Se face aici o admirabilă analiză stilistică a episodului jertfei lui Isaac, cu degajarea semnificaţiilor religioase implicate. Prin ele, „textul devine atât de greu, atât de plin de miez, conţinând în sine atâtea aluzii la fiinţa lui Dumnezeu şi la atitudinea omului evlavios, încât credinciosul este îndemnat să se adâncească necontenit şi să caute în toate amănuntele lumina care zace poate ascunsă în ele" (*ibidem*).

[79] Pentru complexitatea planului semantic al textului religios, impunând „o solemnitate stilistică specifică", vezi Dumitru Irimia, *Introducere în stilistică*, Iaşi, 1999, p. 166.

[80] Ion Gheţie, *Istoria limbii române literare...*, p. 88.

[81] Varlaam, *Opere. Răspunsul împotriva Catihismului calvinesc* (ed. Mirela Teodorescu), Bucureşti, 1984.

BDD-A1259 © 2007-2008 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.75 (2026-11-01 17:13:40 UTC)

p. 295[r]). Tot două erau şi corespondentele ortodoxe: *a izbăvi* şi *a mântui* (cu derivatele lor), menţinute până astăzi. Tradiţia calvină simplificase structura sinonimică ternară a Paliei (*descumpărare – descumpărăciune – descumpărătură*) eliminând ultimul termen; primii se menţin însă la Fogarasi (p. 108 şi 14). Presupunem că şi în cazul conceptului de 'smerenie' uzul terminologic oscila între *smericiune* şi *smerenie* (la CORESI, T.M. 135: *smeritură*) şi că aceeaşi indecizie se manifesta în domeniul periferic al stilului religios (*răime – răie*). Vocabularul lui Ştefan din Făgăraş, implicând numeroase creaţii personale, reprezintă un moment important în evoluţia acestui stil, care începe să se contureze, în regiunile calvinizate din Banat şi din sud-vestul Transilvaniei, din a doua jumătate a secolului al XVI-lea. Nu suntem siguri că cele 8 foi de cântece calvine din FR. TOD. reprezentau doar o probă tipografică (aşa cum le consideră Ion Gheţie) şi nu un fragment dintr-o carte; dar observăm deja aici tipul savant al derivatelor în *–ătură* (*-itură*) şi *-ciune* (*păgubitură*, *pedepsitură*, *sculătură*; *fericăciune*, *iertăciune*, *unăciune*). Considerate, pe drept cuvânt, „specifice textelor scrise în Banat – Hunedoara", formaţiile în *-(ă)tură* au fost invocate de filologi pentru a stabili proveniența unor traduceri tipărite de diaconul Coresi[82], care oferă un număr mare de ocurenţe. Iată un fragment edificator din CORESI, T.M. 137: „tot vare ce iaste om fără păzitura, feritura, îndereptătura şi ajutătura lu Dumnezeu".

Unitatea lingvistică a traducerilor iniţiate de calvini (FR. TOD., PALIA, *Psaltirea* „lui Viski" şi *Cântecele* copiate de Agyagfalvi) a fost observată de Iosif Popovici[83]. Ea reflectă, neîndoielnic, o *unitate culturală*, care continuă să se manifeste nu numai în scrieri de inspiraţie calvină, precum *Psaltirea* de la Bălgrad (*ferecăciune* XIV[v], *iertăciune* X[r], *uniciune* III[r], *urâciune* 297[r]; *păgubitură* 296[v]; *împăcătoriu* 299[r], *răscumpărătoriu* X[r], *venitoriu* III[r]), *Catehismul* de la 1656 (*hrăborie* 74; *bintetluială* 121; *dezmierdăciune* 62, *ertăciune* 40, *fericăciune* 41, *uniciune* 36, *urăciune* 35; *împăcătoriu* 35; *aflătură* 5, *alesătură* 44, *chemătură* 44, *cunoscătură* 40, *ispititură* 7, *îndereptătură* 39, *păgubitură* 75, *răscumpărătura* 36, *roditură* 36; *împăcătoriul* 19, *roditoriul* 75) sau *Sicriiul de aur* (1683), tradus din ungureşte de Ioan Zoba din Vinţ (*desmierdăciune*, *fericăciune*, *iertăciune*, *smericiune*, *uniciune*; *alnicie*, *hrăborie*; *împăcător*, *îngăduitor*, *plecătoriu*, *răscumpărătoriu*, *venitoriu*; *îngăduitură*, *păgubitură*, *purtătură*, *rămăsătură*, *stătătură*), dar şi în predosloviile interioare din NT o r t o d o x de la 1648 (*înţelepţie* 175[v]; *fericăciune* 303[r], *uniciune* 263[v]; *adevărătură* 203[r], *păgubitură* 200[r], *prinsură* 162, *sfinţitură* 205[r]; *mângăitoriu* 193[v], *venitoriu* 76[r] ş. a.), în Catehismul c a t o l i c publicat la Roma în anul 1677 (PILUTIO: *uzbăială* 468;

[82] Emanuela Buză şi Florentina Zgraon, *Studiu filologic*, în TEXTE, p. 476.

[83] Iosif Popovici, *Scrieri lingvistice*, p. 288–289.

BDD-A1259 © 2007-2008 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.75 (2026-11-01 17:13:40 UTC)

descumpărăciune 322, *fericăciune* 554, *iertăciune* 321, *uneciune* 274, *urâciune* 509; *descumpărător* 320; *îngăduitură* 510, *roditură* 322, *sculătură* 556 ş. a.)[84], în *Lexiconul Marsilian* de pe la 1687–1700 (*duplecătură* 195; *venitor* 210)[85] şi mai cu seamă în acela al anonimului caransebeşean (ANON. CAR.: *alduitură*, *asemănătură*, *băgătură*, *chemătură*, *curăciune*, *dăruitură*, *dătătură de har*, *fugător*, *a hăsnui*, *hrăboritor*, *ispititură*, *împăcător*, *îndereptătură*, *a se înnoi*, *înnoitură*, *măroşie*, *milcuitor*, *mirac*, *nevedenie*, *oştitor*, *păgubitură*, *părtăluitor*, *pedepsitură*, *prinsură*, *purtătură de grijă*, *scornitură*, *sculătură*, *timoare*, *tristeală*, *ţinător*, *unăciune*, *veselitură* etc.). Concordanţele lexicale cu ANON. CAR., dintre care am semnalat doar o parte, sunt atât de numeroase, încât ne-am putea gândi fie la acelaşi autor, fie la posibilitatea ca anonimul bănăţean să fi apelat la *Psaltirea* lui Fogarasi, pentru a-şi excerpta de aici materialul lexicografic. Consultând dicţionarele, constatăm că numeroase cuvinte, fie neologisme, fie creaţii personale, fie regionalisme, sunt atestate *doar* în aceste două opere (dintre care una este cunoscută ca fiind „a lui Viski"). Semnificativă este şi varianta *strien* „străin", pe care Ion Gheţie o înregistra doar la ANON. CAR. şi o explica printr-o disimilare de la *striin*, neexcluzând posibilitatea ca să fie doar o eroare grafică[86]; dar ea se găseşte în *Catehismul* lui Fogarasi şi, cum am văzut, în *Psaltirea* sa (ps. *18*), de unde a trecut la Viski (41). Dar, dincolo de vocabularul specific, purtând marca inventivităţii lui Ştefan, rămâne un nucleu terminologic comun scrierilor religioase de sorginte bănăţeană şi sud-vest transilvăneană, care nu se regăseşte nici în cele de inspiraţie luterană, nici în cele ortodoxe transcarpatice. Se vede că aceşti cărturari, indiferent de confesiune şi chiar de naţionalitate, se formaseră în aceeaşi matrice culturală, întreţinând totodată strânse raporturi intelectuale, care se menţin de-a lungul timpului.

După Juhász István, Ştefan din Făgăraş ar fi fost predicator de limba maghiară, adică un maghiar care, deşi ştia bine româneşte, nu putea vorbi şi scrie

[84] Traducerea acestui catehism a profitat în largă măsură de versiunea catolică mai veche, a bănăţeanului Gheorghe Buitul, publicată la Bratislava, în 1636, aşa cum a demonstrat Giuseppe Piccillo (*Le fonti della „Dottrina christiana tradotta in lingua valacha" da Vitto Piluzio, 1677*, în „Revue de linguistique romane", 56, 1992, p. 497 şi urm.). Există însă unele neconcordanţe, care presupun cunoaşterea *de către compilator* a terminologiei de cult bănăţene, de pildă *descumpărare*, *facere*, *făcătorul* la Buitul, substituite prin *descumpărăciune*, *roditură*, *roditorul* la PILUTIO (*ibidem*, 501). De aceea credem că elaborarea textului de la 1677 nu-i poate fi atribuită lui Pilutio, care a activat numai în Moldova, ci unui colaborator al său, cum a fost acel misionar Angelo Angelini, venit din Transilvania, pe care l-a şi lăsat succesor în perioada plecării sale în Italia, recomandându-l ca „persona conosciuta e pratica nella lingua" (vezi scrisoarea din 27 iulie 1670, la I. Bianu, *Vito Piluzio. Documente inedite din Archivul Propagandei*, în „Columna lui Traian", IV, 1883, p. 154–155).

[85] Carlo Tagliavini, *Il „Lexicon Marsilianum", dizionario latino-rumeno-ungherese del sec. XVII. Studio filologico e testo*, Bucureşti, 1930. Autorul era un bănăţean de pe lângă Lugoj.

[86] Ion Gheţie, *În legătură cu etimologia lui* ***străin***, în SCL, XXVI, 1975, p. 179.

BDD-A1259 © 2007-2008 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.75 (2026-11-01 17:13:40 UTC)

ca un român autentic[87]. Ipoteza sa nu poate fi însă acceptată. Chestiunile dogmatice din *Catechismus* solicitau eforturi deosebite din partea unui traducător, obligat uneori să calchieze sau să transplanteze în limba română o terminologie specializată. Revelator în acest sens este chiar titlul: „summa sau măduha a uluitei și a credinței creștinească". Aici *summa* este un neologism din latină, *măduha* un calc după lat. *medulla* 'chintesență', *uluită* este un calc de semnificat după magh. *vallás*, realizat prin conversiunea vb. *a ului*, al cărui înțeles îl clarifică prin procedeul coordonării sinonimice (= *credință*). Ponderea enormă a derivatelor și creațiilor lexicale prin conversiune denotă însă o bună cunoaștere a virtualităților de realizare ale sistemului limbii române, pe care le exploatează cu îndrăzneala vorbitorului nativ. Pe de altă parte, un predicator de limbă maghiară n-ar fi simțit nevoia traducerii în românește a psaltirii și a cântecelor: este evident că el răspundea solicitării credincioșilor săi români. Dar acești români, din vechi fiefuri calvine, se aflau în plin proces de maghiarizare și înțelegeau întru câtva limba clasei privilegiate. Adresându-li-se, predicatorul ținea cont de nivelul cunoștințelor lor lingvistice, permițându-și să uzeze uneori de cuvinte ungurești, care au aparența unor neologisme, deși, în realitate, ele vor fi fost, dacă nu folosite, măcar înțelese de enoriași. Unele dintre ele apar deja în traduceri mai vechi, astfel încât putem fi siguri că deveniseră uzuale. Cu aceste precizări prealabile, putem aborda acum și chestiunea componentei neologice a lexicului traducătorului nostru.

La Ștefan din Făgăraș, cuvintele de origine maghiară sau sârbă sunt luate, de cele mai multe ori, din fondul popular al graiului sau din terminologia administrației ungurești (de exemplu, *ujoară* 'camătă' în *Psaltire* 210, *decretom* 'decret, decizie' în *Catechismus* 12 și *procator* 'avocat' în *Cântece* 392). Separarea – fie și aproximativă – a planului limbii de cel al vorbirii este indispensabilă pentru aprecierea creativității traducătorului; din nefericire, ele sunt în mod frecvent confundate în studiile lingvistice. Numai astfel s-ar putea înțelege afirmația lui N. Drăganu, după care în ms. *1632* s-ar găsi „un foarte mare număr de maghiarisme" și „un număr impresionant de slavonisme"[88]. Studiate de Gr. Moldovan, „ungurismele" se dovedesc a fi, în mare parte, elemente dialectale ardelenești și bănățene: *balșam, baștă, băt* 'bâtă', *bănat, băntui, băsadă, băsău, biu, biușag, boaghie, chizeș* 'chezaș', *ciudă, dardă, a îngădui, făgădaș, feal, font* 'unitate de măsură', *hasnă, hodnogiu, hop, lămpaș, a leșui, moliul* 'molia', *nemeșug, nemzat, ocă, oltar, pozderie, a prăhui, a pustini, sicrin, sidalmă* 'sudalmă', *spor, tabăr* 'tabără', *tărhat, vig, zobală* 'zăbală'[89]. Nu am întâlnit în *Catechismus* decât două maghiarisme

[87] Apud Eva Mârza, *Din istoria tiparului...*, p. 47.

[88] N. Drăganu, *Un manuscris calvino-român...*, p. 280.

[89] Gr. Moldovan, *Ungurisme din Psaltirea lui Ioan Viski, 1697*, în „Ungaria" (Cluj), I, 1892, p. 98–100. Autorul face și greșeala de a include aici derivate românești de la verbe de origine ungurească, precum și false ungurisme, cum e *șehuitor* < magh. *sehonnai* 'venetic', în realitate *jehuitor* (grafia *se* = *je*), care în *Psaltirea* de la 1651, ps. *33*, este tradus prin „cela ce jehuiește". Pe de

BDD-A1259 © 2007-2008 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.75 (2026-11-01 17:13:40 UTC)

ce-i aparţin efectiv traducătorului: *semeliuri* 'persoane' < magh. *személy*, glosat însă în text (14: „să nu fie ~ sau obraze usebite") şi adj. *chiuz, -ă* 'universal; comun', pl. *chiuşi* (22: „ce crezi de pre chiuză Besearecă svântă a lu Criştuş?"; 23: „cum vouă încă chiuză să fie cu noi şi chiuză a noastră să fie cu Tatăl şi cu Fiul său"; 23: „cum toţi vernicii îs chiuşi şi partnici a lu Criştuş") < magh. *köz*; de asemenea, un singur slavonism inedit, *nevedenie* 'invidie' (38) < slv. *nevědĕnije*.

Pentru neologismele de origine maghiară din ms. *1632*, vom continua să notăm prin asteriscuri atestările anterioare: *acar* 'sau' (8: „Nu-ţi face idoli şi chip cioplit/ Acar den ce lucru ţie") < *akár*; *aldaş* 'binecuvântare' (31) < *áldás*; ***a aldui* 'a binecuvânta' (14) < *áldani*; *alean* 'împotrivă'(7) < *ellen*; **aleaniş* 'potrivnic, duşman' (90) < *ellenes*; ****alenşig* 'idem' (30) < *ellenség*; *a buşlui* 'a tulbura, a amărî' (44) < *búsúlni*; ****a cebălui* 'a zăpăci'(6) < *csábulni*; **a celui* 'a înşela' (171) < *csálni*; *chedve* 'bunăvoinţă' (7) < *kedve*; *chinci* 'comoară' (54, 380) < *kincs*; *a coldui* 'a cerşi' (268) < *kolduni*; *feiedelm* 'domnitor' (224: „ielu-i Domnul feiedelmilor"; 149: „ţările şi feiedelmii") < *fejedelem*; *a formălui* 'a forma' (235) < *formálni*; *a fundălui* 'a întemeia' (210) < *fondál; a se giutrui* 'a se zbuciuma' (52) < *gyötörni*; *lant* 'psalteriu' (354) < *lant*; *mărădic* 'descendent' (411) < *maradék*; **a murgui* 'a protesta, a cârti' (128: „murguiesc tare de foame") < *morogni*; *oltalm* 'ocrotire' (123) < *oltalom*; *a părtălui* 'a părtini' (196) < *pártolni*; *Pincoş* 'Rusalii' (409: „în dziva Pincoşului") < *Pünkösd*; *a serzui* 'a pregăti' (388: „Leac utrinde iel serzui/ Cu care omul are trăi") < *szerzic*[90]; *a sidui* 'a defăima' (90, 384) < *szidni*; *a suclui* 'a obişnui' (318; în PALIA: *a sucui*) < *szokni*; *sucşig* 'nevoie' (201) < *szükség*; *ţimbalm* 'ţimbal' (355: „Pre Domnul în ţimbalme să-l lăudaţi"), corespunzând lui *cymbalmokban* în original; ***a ului* 'a mărturisi' (66) < *vallani*; *virghină* 'instrument de coarde' (355) < v. magh. *virgina*.

Exceptând conjuncţia *acar*, a cărei împrumutare nu se justifică prin nimic, aproape toate celelalte „ungurisme" îşi au corespondente de origine veche slavă sau slavonă în zonele ortodoxe. Asistăm la o substituire parţială a bazei culturale a terminologiei religioase (în sens larg) şi, în aceste condiţii, neologismele de origine slavă ni se par surprinzătoare. Pe lângă *a (se) izvoli* „a se trage, a proveni" < slv. *izvoliti* şi *a oprăvi* 'a face, a executa' < scr. *opraviti*, deja discutate, mai notăm: *a (se) agărni* 'a (se) acoperi' (36, 268, 332) < scr. *granati*; *fără stanoste* 'fără oprire, neîntrerupt' (75), cf. slv. *stanoštino*, rom. (din v.bg.) *staniște*; *letnic* 'uşuratic,

altă parte, omite numeroase maghiarisme veritabile, pe care le vom menţiona în lista noastră. Am lăsat însă deoparte exotismele, considerându-le nerelevante. Într-un articol recent, Daniele Pantaleoni prezintă un grupaj de cuvinte (regionale, populare şi culte) de origini diverse din ms. lui Fogarasi, reprezentând toate prime atestări (*Contributo al lessico del romeno antico*, în vol. *Studi offerti ad Alexandru Niculescu dagli amici e allievi di Udine*, Udine, 2001, p. 173–183). Aici se indică şi noua cotă a ms. de la Biblioteca Academiei Române din Cluj: R-1854.

[90] În ediţia citată a Psaltirii lui Szenci Molnár Albert, *szerzic* este glosat prin 'készitik' (p. 508). Forma modernă a verbului este *szerez* (pers. a 3-a de la *szerezni*).

BDD-A1259 © 2007-2008 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.75 (2026-11-01 17:13:40 UTC)

frivol' (290: „să nu prevască lucruri letnice", adică 'deşarte') < slv. *lětnik*; *mârvă* 'fărâmă' (22: „No, căce de îngeri cu o mârvă/ Mai mic îl făcuşi") < scr. *mrva*; **a nămesti* 'a aşeza' (21 în *Catechismus*, 28 în *Psaltire*) < scr. *namjestiti*; *nevernic* s.m. 'necredincios' (21) < slv. *nevěrĭnikŭ*; *a osvăi* 'a face să crească, a adăuga' (305: „Ia-mi sus nevoia şi mă osvăieşte") < slv. *osvoiti*; *a pocosti* 'a prejudicia' (258: „Lui foarte mult pocostiră") < slv. *pokostĭ* 'prejudiciu' (denominal); *a povedi* 'a îndruma' (6: „tot pre rău să povedeşti") < scr. *povijedati*; *a răstărvi* 'a risipi, a spulbera' (44: „Foarte tare-i vii goni/ Şi îi vei tu răstărvi") < scr. *rastrviti*; *scopot* 'arie, cântec' (353: „Lăudaţi cu scopoţi şi cu lăute") < scr. *skopost* (acomodare morfologică a gr. *skópos*); *stârvină* 'cadavru' (89: „Facă-se stârvină!") < scr. *strvina*; *târguină* 'negoţ' (263: „Făcând târguină,/ Iei înţeleg lucrul") < scr. *trgovina*; *a tovărî* 'a împovăra' (143: „Ca cămile tovărâţi fum") < scr. *tòvariti*; *a trăgni* 'a trcsări' (14) < scr. *trgnuti*. Dacă sârbismele sunt oarecum normale în Banat, slavonismele par să dovedească o anume deschidere spre cultura ortodoxiei tradiţionale, de vreme ce nici unul dintre aceste cuvinte nu este atestat anterior. Toate aceste neologisme de origine slavă nu susţin ipoteza predicatorului ungur, dar converg spre conturarea profilului unui *cărturar român poliglot, înzestrat cu un remarcabil simţ al limbii materne şi a cărui imaginaţie creatoare este la înălţimea multiplelor sale cunoştinţe*[91].

ABREVIERI BIBLIOGRAFICE

ANON. CAR. = *Anonymus Caransebesiensis. Cel mai vechiu dicţionar al limbei române, după manuscriptul din Biblioteca Universităţii din Pesta*, în „Tinerimea română", I, 1898; BÎRLEA, A.P. = Ovidiu Bîrlea, *Antologie de proză populară epică*, I–III, Bucureşti, 1966; BOR = „Biserica Ortodoxă Română" (Bucureşti); BRV = *Bibliografia românească veche*, de Ioan Bianu şi Nerva Hodoş, I (*1508–1716*), Bucureşti, 1903; CAT.CALV. = *Catehismulu calvinescu (1656)*, ed. George Bariţiu, Sibiu, 1879; COD.TOD. = N. Drăganu, *Două manuscripte vechi: codicele Todorescu şi codicele Marţian. Studiu şi transcriere*, Bucureşti, 1914; CORESI, L. = *Liturghierul lui Coresi*, ed. Al. Mareş, Bucureşti, 1969; CORESI, T.M. = Coresi, *Tâlcul evangheliilor şi Molitvenic românesc*, ed. Vladimir Drimba, Bucureşti, 1998; DOC. ÎNS. = *Documente şi însemnări româneşti din secolul al XVI-lea*, Bucureşti, 1979; DOSOFTEI, O. = Dosoftei, *Opere*, ed. N.A. Ursu, Bucureşti, 1978; DR = „Dacoromania" (Cluj); DRH, B = *Documenta Romaniae Historica*, B (*Ţara Românească*), Bucureşti; FR. TOD. = *Fragmentul Todorescu*, ed. Ion Gheţie, în TEXTE; HURM. = *Psaltirea Hurmuzaki*, ed. Ion Gheţie şi Mirela Teodorescu, I–II, Bucureşti, 2005; MUŞLEA, O. = Ion Muşlea, *Cercetări folclorice în Ţara Oaşului*, în „Anuarul Arhivei de folklor", I, 1932; NT = *Noul Testament*, Bălgrad, 1648; PALIA = *Palia de la Orăştie, 1581–1582*, ed. Viorica Pamfil, Bucureşti, 1968; PAVELESCU, B. = Gh. Pavelescu, *Cercetări folklorice în judeţul Bihor*, în „Anuarul Arhivei de folklor", VII, 1945; PILUTIO = Vito Pilutio, *Dottrina christiana tradotta in lingua valacha*, Roma, 1677, în „Buciumul

[91] Studiul nostru a fost predat redacţiei acestei reviste înainte de apariţia cărţii lui Daniele Pantaleoni, *Texte româneşti vechi cu alfabet latin:* ***Psalterium Hungaricum*** *în traducere anonimă din secolul al XVII-lea*, Timişoara, 2008, care nu aduce nimic nou în chestiunea discutată aici.

BDD-A1259 © 2007-2008 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.75 (2026-11-01 17:13:40 UTC)

român", I, 1875; POMPILIU, L. = Miron Pompiliu, *Literatură şi limbă populară*, ed. Vasile Netea, Bucureşti, 1967; PSALT. = *Psaltire*, Bălgrad, 1651; RIAF = „Revista pentru istorie, archeologie şi filologie" (Bucureşti); RITL = „Revista de istorie şi teorie literară" (Bucureşti); SLLF = *Studii de limbă literară şi filologie*, Bucureşti; ŞCH. = I.-A. Candrea, *Psaltirea scheiană comparată cu celelalte psaltiri din sec. XVI şi XVII traduse din slavoneşte*, II, Bucureşti, 1916; TEXTE = *Texte româneşti din secolul al XVI-lea*, Bucureşti, 1982; VTR = *Cele mai vechi texte româneşti. Contribuţii filologice şi lingvistice*, Bucureşti, 1982.

LE *PSAUTIER* EN VERS D'ÉTIENNE DE FĂGĂRAŞ (FOGARASI). COMMENTAIRES PHILOLOGIQUES

RÉSUMÉ

Une des plus notables réalisations culturelles du protestantisme transylvain est la traduction anonyme du *Psautier* hongrois en vers de Molnár Albert de Szenc (1607). En examinant le manuscrit de cette traduction, toujours en vers, on observe des similitudes frappantes d'ordre graphique, phonétique et surtout lexical entre la langue du manuscrit et celle de la traduction du *Catechismus* calviniste d'Étienne de Făgăraş (Stephanus Fogarasi), publié à Alba Iulia en 1648. Les similitudes confirment l'intuition de N. Iorga, selon lequel cet Étienne serait de plus le traducteur du *Psautier* roumain en vers. Il est fort probable que la version a été réalisée partiellement vers 1640 et terminée après dix années; elle s'est conservée en trois manuscrits: l'un supposé autographe et deux copies, datées 1697 (de Viski János) et 1703 (de Stephan Istvánhazi). Ensuite, on refait la biographie d'Étienne, boyard roumain du village Recea (district de Făgăraş) devenu ex-secrétaire de latin et de hongrois du prince moldave Constantin Movilă, et plus tard prédicateur calviniste à Lugoj. Quoique traduit du hongrois, son *Psautier* n'exclut pas les marques de sa culture latine (néologismes et particularités de l'orthographe) et notamment de son esprit inventif manifesté dans le vocabulaire par de nombreux dérivés et transpositions fonctionnelles. Pour la première fois dans la littérature roumaine on constate la mise en valeur consciente des virtualités de réalisation du système de la langue, dont le traducteur (considéré à tort comme un hongrois connaissant le roumain) les exploite avec la hardiesse du parleur natif. Le vocabulaire d'Étienne inclut aussi un noyau terminologique commun aux écrits religieux des régions roumaines calvinisées (le Banat et le Sud-Ouest de la Transylvanie), qui fait défaut aux écrits d'inspiration luthérienne et de plus à ceux orthodoxes d'au-delà des Carpathes.

Institutul de Filologie Română
„A. Philippide"
Iaşi, str. Codrescu, nr. 2

BDD-A1259 © 2007-2008 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.75 (2026-11-01 17:13:40 UTC)